Shri Harihar Prathishtan's

Govindlal Kanhaiyalal Joshi (Night) Commerce College, Latur

A Proceedings of the National Conference on

Recent Trends in Literature

Chief Editor
Dr. Sujata Chavan
(I/C Principal)

Editor
Shaikh Aref
Asst. Professor, Dept. of English

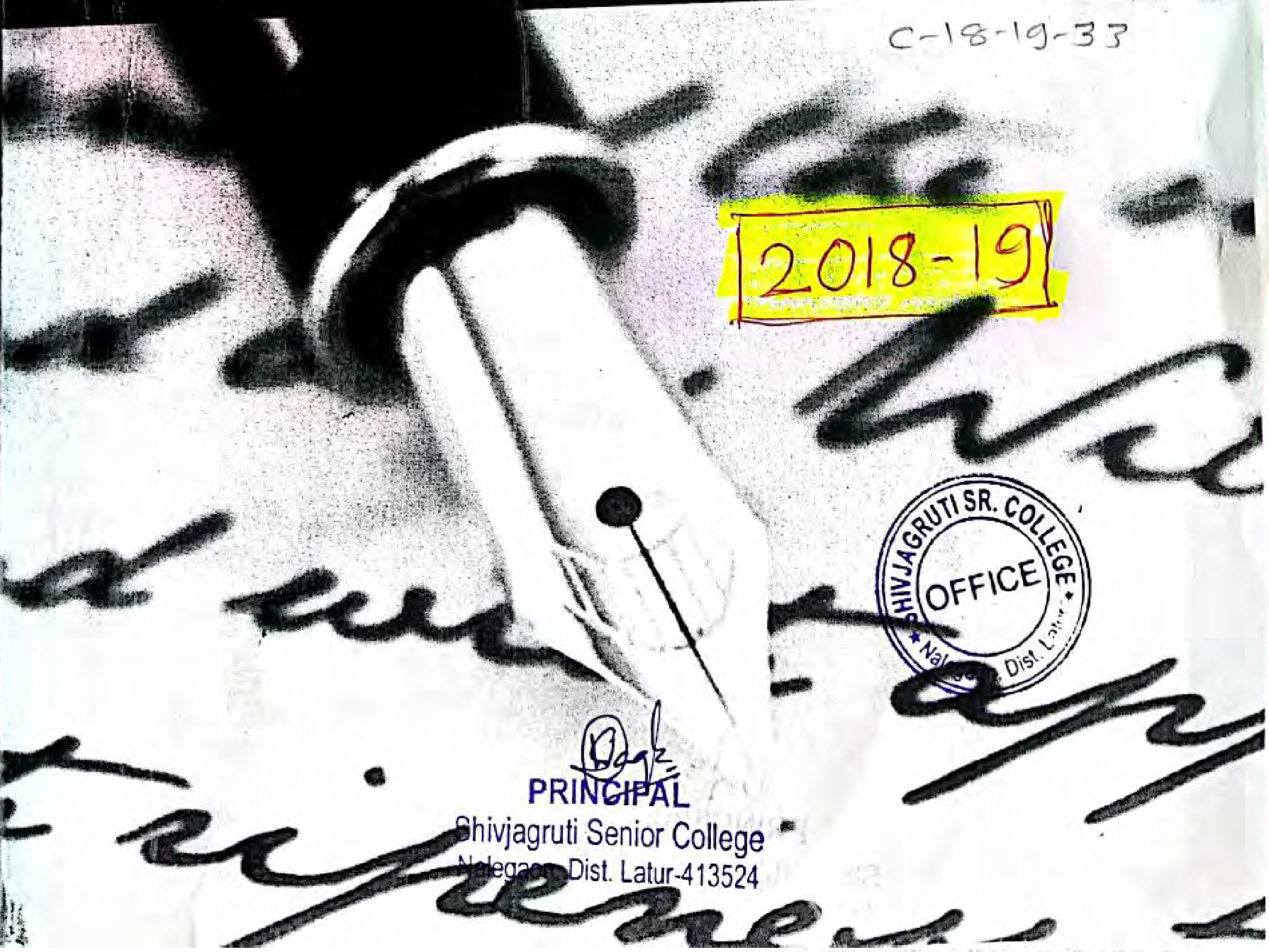

C-18-19-33

2018-19

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon Dist. Latur

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon

A Proceedings of the National Conference on

Recent Trends in English Literature

- **Dr. Sujata Chavan**, Chief Editor

Shaikh Aref, Editor

Published by:
Wizcraft Publications and Distribution Pvt. Ltd.,
129/498, Vasant Vihar, Solapur - 413 001, Maharashtra, India

Year of Publication: 2019

ISBN - 978-93-86013-81-1

Copyright: All rights reserved.

Rs. 500/-

Printed at:
Palavi Printers,
129/498, Vasant Vihar, Solapur - 413 001, Maharashtra, India

Cover Design: Deepak Nanaware

No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording, or any information storage and retrieval system, without permission on writing from the Publisher.

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon, Dist. Latur

10. Reviewing Feminist Sociological Theories through Present Day Social Media 61
Tadavi Ramesh M.

11. Kaikadi Community and culture depicted in Laxman Mane's *Upara: The Outsider* 70
Dr. Sonwane Vinod Sidram

12. Recent Trends Shaped English Literature through ICT 75
Mr. Mannaa Yahya Ali Al-Saeedi and Dr. Rajpalsingh S. Chikhalikar

13. Effects of Globalisation on English Literature in Reference with The White Tiger and The Fire and The Rain 79
Kure Kishor V

14. Globalization: A Thread of Post-Modern Indian English Literature 83
Ambreen Altaf and Gulrez Khan Gouri

15. Teaching Language and Literature through the Use of Social Media 89
Miss Manisha Annarao Warad

16. Recurrent Trends in Indian Writing in English 96
Aasif Rashid Wani and Akanksha Gupta

17. Tribal identity concern in literature: A critical study of Mahashweta Devi's *Chotti Munda* and *His Arrow* 102
Rameez Ahmad Raina

18. The Theatre of the Absurd: Language as the most helpful tool to expose the absurdity of the human life 109
Shetkar Bapshetti Rajendra

19. The Impact of Globalization on English Language and Literature: A Critical Study 115
Rayees Ahmad Bhat and Javeed Ahmad Kar

20. Women Characters in Shakespeare's Plays: A Study 121
Dr. Chandrashekhar Kanase

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon, Dist. Latur

11
Kaikadi Community and culture depicted in Laxman Mane's *Upara: The Outsider*

Dr. Sonwane Vinod Sidram, *Head, Dept. of English, Shivjagruti Senior College, Nalegaon*

Upara:The outsider is a world celebrated autobiography written by Laxman Mane. The Outsider, an English translation of Marathi dalit autobiography 'Upara', was translated into English by A. K. Kamat entitled as 'Upara: An Outsider' in 1997. 'Upara' is a Marathi word which means 'Outsider' (Lal 4434). The Outsider is considered an outstanding contribution to Marathi literature for its lively depiction of the life of kaikadi community and its culture. This autobiography is also remarkable for the authenticity of experience and its strong plea for social justice.

In this autobiography, the narrator wonderfully narrates all the sorrows and sufferings of the kaikadi community that was wandering in the darkness of supression, exploitation, oporession and marginalization. In this regard, Arjun Dangle writes, "It is remarkable example of 'Dalit Autobiography' (Dangle 255). At the very beginning of the book, the author mentions the traditional occupation of the kaikadi community that is making of the baskets. To make the baskets is not an easy job because it requires the canes and the members of the kaikadi community have to wander continuously in search of the canes. Sometimes they get the canes easily but sometimes they have to steal the canes from the farms and if they are caught red handed by the farmers the severe punishment is given to them. Once the parents of Laxman Mane were caught while stealing the canes and they were beaten brutally by the villagers. In this way, making baskets is the traditional business of the kaikadi

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College, Nalegaon, Dist. Latur

Scanned with CamScanner

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon, Dist. Latur

community which brings sorrows in their lives.

Utter poverty is one of the features of the kaikadi community. Due to the poverty, there is always the scarcity of the food. The scarcity of the food forces them to beg for the food. The writer mentions that the members of the kaikadi community take bhakri, curry and other things in the form of alms. Once the younger sister of the writer was very much hungry. There was no food in the house. So he decided to beg for the food. He narrates this incident as, "I made her stand behind the donkeys. Took a bowl in my hand and went from house to house begging for food. Standing in front of each house I would call out loudly: Aunty, throw some crumbs of bhakri into my bowl...I beg of you" (Mane 35). Due to the utter poverty, the writer did not get the shorts when he went to the school for the first time. The writer narrates this incident as, "I almost died of shame as I had no shorts on, the shirt was supposed to serve the purpose" (23). In this way, it is the poverty which forced the writer to go to the school without shorts.

Continuous wandering, carrying hearth and home on the backs of the donkeys is an important identity of the kaikadi community. When the writer asked to his mother about their continuous wandering, the mother replied, "We are poor nomads...go wherever our eyes see and your father takes us" (29). Throughout the year there is continuous wandering except the harvest season. Kaikadis are one of the *balutedars* and every kaikadi family is given one village. This family has the right to collect the grain from the farmers and to provide them free service. Nirgudi is the village of Laxman Mane's family. Throughout the year the family was wandering but it was coming to Nirgudi during the harvest.

Like the pardhis, the kaikadis are also regarded as born criminals. Due to this attitude of the people towards them, it was obligatory for the kaikadis to inform the village chief on their arrival. They had to give the details of number of people, donkeys, fowls, dogs and so on. As the kaikadis are regarded

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon

born criminals, they have to suffer a lot. The writer recalls the incident happened in his life. Once the family of the writer was moving from one village to another village early in the morning. Dagdya Ramoshi came there for inspection. The writer's father fell at Dagdya's feet begging him not to force him to untie all his bags for inspection. Dagdya Ramoshi replies, "Who knows whether you have stolen anything from someone in the village" (29). This statement proves that the kaikadis are regarded the born criminals and due to this tendency, the innocent kaikadi people have to suffer from humiliation.

Kaikadis are the superstitious people. The scientific attitude is not developed in them. Whenever any member of the family falls ill, they don't go to the doctor but try to invoke their gods and goddesses. Once Sami, the sister of Laxman Mane, was suffering from the fever and the fits. The father got up, went to his basket of deities and brought a pinch of sacred ash from it and applied it to her forehead. But nothing worked. Then father sat near the burning blob of cow dung trying to invoke god. He was possessed by god and began uttering terrible cries: "Leave me, leave me...hold me, hold me...speak! Who are you? Why have you come? Are you god or ghost? Speak!" (31). Then Jaisinghya said to the god that they will offer a goat and coconut on the fifteenth day of the month of "Paush". In this way, the kaikadis are the superstitious people.

In the kaikadi community, whenever there is any complaint or counter complaint and the matters like loans taken and returned, animals sold and purchased etc; the members of the community do not go to the police or the court but they go to their Panchayat. This Panchayat functions like the court in kaikadi community. There are some members of the Panchayat and their verdict is obligatory. When any kaikadi person goes to the Panchayat with the complaint, at first, he has to pay the fees. The money collected through the fees is generally spent to buy country liquor for everybody. It is the rule of the Panchayat that the petitioner or the defendant has no right to plead him or her

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-4

Scanned with CamScanner

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon Dist. Latur

own case. On behalf of the petitioner or the defendant the guarantor pleads before the members of the Panchayat. In this way, Panchyat is an important aspect of kaikadi community.

There is system of excommunication in kaikadi community. The guilty persons are excommunicated by the kaikadi Panchayat. 'Excommunication meant that nobody would dare to touch him. They are served food and water from distance; and nobody from the family is neither invited nor permitted to attend marriages. No marital relations would be allowed with such person' (http: //su.digitaluniversity.ac). For instance, the community chief allots a particular village for each kaikadi family to sell the wares in and collect its rightful share of grains from the farmers. And if someone breaks this law, he is excommunicated. If the woman commits adultery, her entire family is excommunicated. An excommunicated person is forced to leave not only his house but also his village. There are many such persons who are thus forced to leave their villages.

The kaikadis are the religious people. They worship mainly the god Khanduba and goddess Kalubai. Malvadi is one of the well-known villages. Every year, a big festival takes place here in the month of 'Poush' of the Hindu calendar. Hundreds of kaikadi devotees arrive here to worship the god Khanduba. Here, cries of Kanduba's praise are in full swing: "All praise to the glory, o! great god Malhar" (37). Like Khanduba, the kaikadis are the devotees of goddess Kalubai. On the last day of the month of Chaitra of the Hindu calendar the kaikadis celebrate the festival of Kalubai. During this festival the new clothes are bought for each and every member of the family. This festival is mainly celebrated to express thanks to the blessings of goddess Kalubai. The kaikadis believe that they can earn their livelihood due to the blessings of Kalubai. So to please their goddess and to get her blessings each family offers one goat to Kalubai. The writer mentions that about two thousand goats are sacrificed during the festival of Kalubai. In this way, the kaikadis are the religious people who mainly

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon Dist. Latur

worship Khanduba and Kalubai.

Thus, *Upara: The Outsider* is an outstanding Dalit Autobiography which depicts the kaikadi community and its culture by the wonderful portrayal of the occupation of this community, their utter poverty, their Panchyat, festivals and rituals, culture, religiousness and superstitions.

Works Cited:

Dangle, Arjun. *Poison Bread: Translations from Modern Marathi Dalit Literature*, Mumbai: Orient Blackswan Publication, 1992: 255

Kausadiar, Girish. *Dalit Autobiography: Narration of Pain in Minority Discourse*, Aurangabad: New Voices Publication, 2013: 106

Mane, Laxman. *Upara: An Outsider*, translated from Marathi by A.K. Kamat, New Delhi: Sahitya Akademi, 1997

Lal, Mohan. *The Encyclopedia of Indian Literature*, volume No. V, New Delhi: sahitya Akademi, 2006: 4434

http: //su.digitaluniversity.ac

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

Proceedings Book of National Seminar

संशोधन पद्धती

Research Methodology

डॉ.संजय वाघमारे
(प्राचार्य)

डॉ.ओमशिवा लिगाडे
(समन्वयक)

संपादक
प्रा.अमोल पगार
डॉ.लहू वाघमारे
डॉ.विनोद सोनवणे
डॉ.अरविंद कदम
डॉ.चंद्रशेखर ठोले
प्रा.रामराव चव्हाण

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE
OFFICE
Nalegaon, Dist. Latur

ISBN 978-93-5240-186-4
978-93-5240-186-4

अरुणा प्रकाशन, लातूर
२०१ ओंकार कॉम्प्लेक्स - अ, खडॅकर स्टॉप,
औसा रोड, लातूर ४१३५१२ मो.९४२१४८६९३५

PRINCIPAL

Shri Swami Vivekanand Bahu-Uddeshiya Vikas Mandal's
Shivjagruti Senior College, Nalegaon
Tq. Chakur, Dist. Latur - 413524 (M.S.)
In Collaboration with
Indian Council of Social Science Research, Mumbai &
Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded

One Day Interdisciplinary National Seminar on
Research Methodology in Social Sciences and New Trends
22nd August 2018

PROCEEDINGS BOOK OF NATIONAL SEMINAR

संशोधन पद्धती

Research Methodology

डॉ.संजय वाघमारे
(प्राचार्य)

डॉ.ओमशिवा लिगाडे
(समन्वयक)

संपादक

प्रा.अमोल पगारे
डॉ.लहू वाघमारे
डॉ.विनोद सोनवणे
डॉ.अरविंद कदम
डॉ.चंद्रशेखर ढोले
प्रा.रामराव चव्हाण

Shivjagruti College, Nalegaon Tq. Chakur Dist. Latur OFFICE

Principal
Shivjagruti College Nalegaon
Tq.Chakur Dist.Latur

अरुणा प्रकाशन, लातूर

Scanned by CamScanner

Scanned with CamScanner

PROCEEDINGS BOOK OF NATIONAL SEMINAR
संशोधन पद्धती (Research Methodology)
संपादक - प्रा.अमोल पगार, डॉ.लहू वाघमारे, डॉ.विनोद सोनवणे
डॉ.अरविंद कदम, डॉ.चंद्रशेखर ढोले, प्रा.रामराव चव्हाण

ISBN 978-93-5240-186-4

अरुणा प्रकाशन
१०३, ओमकार कॉम्प्लेक्स - अ,
खर्डेकर स्टॉप, औसा रोड, लातूर
मो. ९४२१४८६९३५, ९४२१३७१७५७

© सर्व हक्क लेखकाधीन

: प्रथम आवृत्ती :- २२ ऑगस्ट २०१८

: मुद्रक : आर्टी ऑफसेट, लातूर

अक्षर जुळवणी : हिंदवी कॉम्प्यूटर, लातूर

मुखपृष्ठ रेखाटन :- विरु गुळवे ८६००८८११२७

मूल्य : ५००.०० रुपये

Principal
Shivjagruti College Nalegaon
Tq.Chakur Dist.Latur

*"संशोधन पद्धती" या प्रोसेडींग बूक मधील सर्व मते आणि अभिप्राय संबंधित लेखकांचे ३
त्यास संपादक, प्रकाशन, मुद्रक व वितरक सहमत असतीलच असे नाही.

Scanned by CamScanner

Scanned with CamScanner

९९. सामाजिक संशोधन आणि पूर्वग्रह ४०५
अमोल अरूण पगार
१००. संशोधनातील निरीक्षन पद्धतीचे मुल्यमापन ४०८
प्रा.तोंडारे विजय नागनाथ
१०१. साहित्यिक क्षेत्र में शोध ४१२
डॉ.चन्नाळे विनोद प्रभाकर
102. Proposal or Outline in Social Sciences Research ४१४
Mr. Jagatrao Uttam Dhangar
१०३. संशोधन आराखडयांचे प्रकार ४१८
प्रा. मरके शितल गोविंद
१०४. ऐतिहासिक साधन म्हणून नाण्याचे महत्त्व ४२२
गायकवाड पोपट काशिराम
१०५. सामाजिक संशोधनाचा उद्देश ४२६
प्रा. पाटील आशा सुभाष
१०६. सिध्दांत आणि तथ्य यांतील परस्पर संबंध ४२९
प्रा. सुवर्णा उमाकांत टेंकाळे
१०७. सामाजिक शास्त्रांतील संशोधन ४३३
अनुराधा सुनिल पाटील
108. Constructing Hypotheses in Quantitative and Qualitative Research ४३६
Prof. Mane Prashant Dadarao, Dr. Shivputra S. Kanade
109. Spatial Analysis of Intensity Index of Out-Migration Trend at Taluka Level : A Case Study of Latur District ४४०
Dr. S. B.Ashture
११०. 'इतिहासतज्ञ अनिल कठारे यांचे सर्वस्पर्शी इतिहासलेखनातील योगदान' ४४६
डॉ.आर.डी.गंगथडे
१११. भूगोल विषयाच्या संशोधनात GPS तंत्रज्ञानाची उपयुक्तता ४५३
डॉ. भावे जयश्री सखाराम
112. DATA ANALYSIS ४५६
Madhubala Gangadhar Hudge, Dr. Jagdish N. Kulkarni
113. QUESTIONNAIRE SURVEY RESEARCH ४६०
Dr. Kailas Palne
११४. सामाजिक संशोधन : एक अभ्यास ४६५
प्रा.डॉ.मादळे आर.बी.

Principal
Shivjagruti College Nalegaon
Tq.Chakur Dist.Latur

Scanned by CamScanner

Scanned with CamScanner

११.

सामाजिक संशोधन आणि पूर्वग्रह

अमोल अरूण पगार
अर्थशास्त्र विभागप्रमुख,
शिवजागृती महाविद्यालय, नळेगाव ता. चाकूर जि. लातूर

Shivjagruti College, Nalegaon OFFICE Tq. Chakur Dist. Latur

प्रस्तावना :

ज्ञानाची सुत्रबध्दपणे केलेली मांडणी म्हणजे शास्त्र होय. शास्त्राचे प्रमुख दोन प्रकार पडतात. नैसर्गीक शास्त्रे व सामाजिक शास्त्रे. नैसर्गीक शास्त्रातील नियम हे वस्तुनिष्ठ असतात. सत्याच्या कसोटीवर खरे ठरणारे असतात म्हणजेच वस्तुस्थिती जशी आहे तसे ते दाखवत असतात मनुष्याच्या भाव-भावना आचार-विचार यांना त्यात स्थान नसते. तर सामाजिक शास्त्रांचा अभ्यास विषय हा समाज किंवा समाजातील घडणाऱ्या घटनांचा अभ्यास असतो. त्यात मानवाच्या भाव-भावना, इच्छा-आकांक्षा, विचार-उच्चार यांना स्थान असते म्हणूनच आपण सामाजिक घटनांचे वैज्ञानिक पध्दतीने जेव्हा अध्ययन करतो तेव्हा वस्तुनिष्ठता राखणे कठीण जाते कारण सामाजिक घटनांविषयी वस्तुनिष्ठते ऐवजी व्यक्तीनिष्ठ विचार अधिक प्रभावी असतात. भौतिक घटना सर्व व्यक्तीसाठी सारखी असते. एक व्यक्ती त्या घटनेस एका रूपात बघेल आणि दुसरा व्यक्ती त्या घटनेला दुसऱ्या रूपात बघेल असे होत नाही. भौतिक घटना प्रत्येक व्यक्ती एकाच रूपात पहात असतात. परंतु सामाजिक घटनाच्याबाबतीत ही बाब लागू होत नाही सामाजिक घटनांचे वस्तुनिष्ठ निरिक्षण, परिक्षण करणे अत्यंत कठीण असते. सामाजिक शास्त्रातील संशोधन वस्तुनिष्ठतेच्या अधिक जवळ जाणारे असले पाहिजे ते अधिका अधिक समाजाभिमुख असले पाहिजे पण असे होत नाही कारण संशोधन करण्यामध्ये अनेक समस्या येतात त्यात पूर्वग्रह ही मोठी समस्या आहे. सामाजिक घटनाच्या अध्ययनात संशोधनकर्ता पुर्वग्रह व पक्षपात यापासून अलिप्त रहात नाही.

म्हणूनच प्रस्तूत शोधनिबंधात समाजशास्त्रीय संशोधनात पूर्वग्रह या समस्येवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

पुर्वग्रह म्हणजे काय ?

संशोधन करताना संशोधकाच्या मनात आधीच एखादा विषय, सामाजिक घटना याबद्दल जी अपूर्ण माहीती, ज्ञान असते त्याला सर्वसाधारणपणे पूर्वग्रह म्हणतात.

१. जेम्स ड्रेवर "पूर्वग्रह ही एक अशी मनोवृत्ती आहे की, जी भावनात्मक रंगामध्ये रंगली जाते आणि जी कोणतीही विशिष्ट क्रीया, वस्तू, व्यक्ती वा सिध्दांताच्या विरोधी किंवा बाजूने असते"

Principal
Shivjagruti College Nalegaon
Tq.Chakur Dist.Latur

Scanned by CamScanner

Scanned with CamScanner

२. ऑगबर्न व निमकॉक : "पूर्वग्रह म्हणजे उचित विवेचनाशिवाय घाई-घाईने घेतला गेलेला निर्णय किंवा मत होय."

विषय विवेचन :-

पूर्वग्रह ही भावनात्मक क्रीया असून ती कोणतीही विषय, वस्तू, व्यक्ती यांच्या बाजूने किंवा विरोधी असते की ज्यात बुध्दीने विचार करायला फारसा वाव नाही. संशोधनकर्ता हा संशोधनासाठी जेव्हा सिध्द होतो तेव्हा त्याच्या मनात कोण-कोणत्या माध्यमातून व कुठे पूर्वग्रह निर्माण होते ते पुढीलप्रमाणे -

१. विषय निवडीमध्ये पूर्वग्रह : संशोधनासाठी निवडण्यात येणारा विषय हा संशोधकाच्या आसपासचा त्याच्या संबंधित, त्याला भेडसावणाऱ्या समस्यांशी संबधीत असेल तर त्याला व समाजाला ते अधिक उपयुक्त असते. पण संशोधकाच्या मनात आपल्या आसपासच्या समस्याबद्दल भिती, समस्येची अपुरी जाण असेल तर अशावेळी सोयीस्कर रीत्या चुकीचा विषय निवडला जातो.

२) संशोधनकर्त्याचा पूर्वग्रह : सामाजिक घटना किंवा तथ्ये याविषयी संशोधनकर्त्याला काही माहिती नसते किंवा त्याविषयी कसली ओढ त्याला वाटत नसेल तर अशावेळी संशोधककर्त्याकडून सत्याकडे दुलर्क्ष केले जाते व अतार्कीक विचारांच्या आधारावर घटनांचा संबंध लावून निष्कर्ष काढण्याचा प्रयत्न केला जातो. खूपवेळा संशोधक आपले विचार, भावना, आवड, भौतिकता, आदर्श, स्वभाव यापासून स्वतःला अलिप्त करू शकत नाही त्यावेळी तो स्वतःच पूर्वग्रहाचा स्त्रोत बनण्याची दाट शक्यता असते.

३) माहितीदात्याचा पूर्वग्रह : संशोधकाला संशोधन करतांना वेगवेगळ्या माध्यमातून व्यक्ती, समाज यांच्याकडून माहिती मिळवायची असते अशावेळी ज्या व्यक्ती समाजाकडून माहिती किंवा सूचना मिळवायची असते तो सुध्दा पूर्वग्रहाचा स्त्रोत असू शकतो. कारण माहिती देणारा व्यक्ती ही समाजतीलच घटक असल्याने त्याच्यावरही राग-लोभ, मध, मोह, मत्सर, रूची, योग्य, अयोग्य यांचा प्रभाव असतो. संशोधनकर्त्याला सदरील घटना वा प्रसंगीविषयी माहिती नसते म्हणून त्याला विश्वास ठेवावाच लागतो. माहिती दाता आणि सामाजिक घटना यांच्यात वितृष्ठ असेल तर नक्कीच माहिती एकांगी मिळत असते. काही वेळा माहिती रंगवून सांगितली जाते, काहीवेळा योजनांचा लाभ आपणास मिळेल म्हणून खोटी माहिती सांगितली जाते.

४) नमुना निवडीमध्ये पूर्वग्रह : संशोधन करतांना नमूना निवडीत पूर्वग्रह असल्यास वस्तूनिष्ठ तथ्ये बाहेर येत नाहीत. सोयीस्कर नमुमना निवडल्यास किंवा माप दंडानुसार नमुन्याची निवड न केल्यास संशोधकाच्या आवडीच्या नमुन्याची निवड केल्यास प्रतिनिधिक नमुना निवडला जात नाही यातून वास्तविक निष्कर्ष बाहेर येत नाही. संशोधनाची दिशा चुकण्याची दाट शक्यता निर्माण होते.

५) निरिक्षणातील पूर्वग्रह : सहभागी निरिक्षणात संशोधक समुह, गट यात सहभागी

Scanned by CamScanner

Principal
Shivjagruti College Nalegaon
Tq.Chakur Dist.Latur

Scanned with CamScanner

होवून निरिक्षण करतो तर असहभागी निरिक्षणात तो समूह पासून थोडे अंतर ठेवून निरक्षण करतो. त्याच्या मनात जर समूहाविषयी चांगले, वाईट विचार, समाजाबद्दल सहानुभुती असेल तर याचा संशोधकाच्या निरिक्षणावर नक्कीच परिणाम होतो व वास्तववादी निरिक्षण न होता त्यात चूका राहून जातात.

६) प्रश्नावलीबाबत पूर्वग्रह : तटस्थता हा संशोधनकर्त्याचा अंगी असणारा महत्त्वपूर्ण गुण असतो. प्रश्नावली तयार करताना संशोधक स्वत:ला अनुकूल असेच प्रश्न मध्ये टेवत असेल तर दोषपूर्ण प्रश्नावली तयार होते यातून योग्य तथ्य बाहेर येत नाही.

७) माहिती विश्लेषणातील पूर्वग्रह : संशोधक संशोधन करताना माहितीचे संकलन करून विश्लेषण करत असतो. गोळा केलेल्या माहितीबाबत संशोधकाने एकांगी भूमिका न ठेवता तटस्थ विश्लेषण करणे अपेक्षित असते परंतु गोळा केलेल्या माहितीबाबत संशोधकाचा दृष्टिकोन पूर्वग्रह दूषित असेल तर संशोधनातील आशय विश्लेषण चूकीचा ठरण्याची दाट शक्यता असते.

निष्कर्ष :

१. पूर्वग्रह ही सामाजिक शास्त्र संशोधनातील महत्त्वाची समस्या आहे.
२. पूर्वग्रह ही समस्या मानवी भावनात्मक क्रिया असून संशोधनावर परिणाम करत असते.
३. पूर्वग्रह बाधीत संशोधकाकडून चूकीचा विषय निवडला जावू शकतो.
४. पूर्वग्रह बाधीत व्यक्तीकडून चुकीची माहिती दिली गेल्यास वास्तविक तथ्ये बाहेर येत नाही.

संदर्भ :

१. आगलावे प्रदिप, "सामाजिक संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्र", श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २०१०, आवृत्ती तिसरी.
२. झीना ओ लिअरी, "संशोधन प्रकल्प कसा करावा." सेज पब्लीकेशन, दिल्ली, २०१४.
३. कुलकर्णी बी.डी., ढमढेरे एस.व्ही., "अर्थशास्त्रीय संशोधन पद्धती" डायमंड पब्लीकेशन, पुणे, २००७ आवृत्ती प्रथम
४. ताटके निलम, "संशोधन करताना", डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २००८, आवृत्ती प्रथम.
५. आप्टे डी.पी., "सामाजिक आर्थिक सर्वेक्षण की प्रविधि", विश्वभारतीय पब्लिकेशन, नवी दिल्ली, २००६.
६. काचोळे दा.धो., "सामाजिक संशोधन पद्धती" कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, १९९३.

❊ ❊ ❊

Shivjagruti College, Nalegaon, Tq. Chakur Dist. Latur OFFICE

Scanned by CamScanner

Principal
Shivjagruti College Nalegaon
Tq.Chakur Dist.Latur

Scanned with CamScanner

C-18-19-35 2018-19

VOL. 5 | ISSUE 3 | MARCH 2019

ISSN: 2454-5503
IMPACT FACTOR: 4.197(IIJIF)

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

A Peer Reviewed Bimonthly International Journal

(UGC SPONSORED under CPE Scheme)
National Seminar

CHALLENGES BEFORE INDIAN AGRICULTURE AND REMEDIES

Guest Editor
Dr. V. V. Sukli

Organized by
The Department of Economics
Nanded Education Society's
People's College, Nanded
College with Potential for Excellence
Re-accredited with Grade 'A'

Est. 1950

OFFICE
S. S. Mahavidyalaya College, Nalegaon Tq. Chakur Dist. Latur

Principal
Shivjagruti College Nalegaon
Tq.Chakur Dist.Latur

Scanned by CamScanner

Scanned with CamScanner

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES
VOL. 5 NO. 3 MAR. 2019

A BIMONTHLY REFEREED INTERNATIONAL JOURNAL

ISSN: 2454-5503
IMPACT FACTOR: 4.197(IIJIF)

SPECIAL ISSUE
On the Occasion of

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

UGC SPONSORED
(under CPE scheme)

NATIONAL SEMINAR
On

CHALLENGES BEFORE INDIAN AGRICULTURE AND REMEDIES

March 30, 2019

Estd. 1950

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon, Dist. Latur

Organised by
The P.G. Department of Economics
Nanded Education Society's
People's College, Nanded
College with Potential for Excellence
Re-accredited by NAAC with Grade 'A'

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned by CamScanner

Scanned with CamScanner

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

UGC SPONSORED
(under CPE scheme)

NATIONAL SEMINAR
On

CHALLENGES BEFORE INDIAN AGRICULTURE AND REMEDIES

March 30, 2019

Dr. V.V. Sukale
Guest Editor

Publisher
Dr. Kalyan Gangarde, Director,
Centre for Humanities and Cultural Studies, Kalyan, Dist. Thane

UGC Sponsored
(Under CPE Scheme)
National Seminar
March 30, 2019

© Principal,
People's College, Nanded

Publisher :
People's College, Nanded
and Centre for Humanities and
Cultural Studies, Kalyan, Dist. Thane

Guest Editor
Dr. V.V. Sukale

Publication:
March 30, 2019

Cover Design:
New Man Publication, Parbhani

Type Layout : Rahul Gaware
Printed : Snehal Printers &
Book Binders, Parbhani

The views expressed in the Journal are those of the respective authors and the Principal, Editor and the Publisher may or not agree with it.

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon, Dist. Latur

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned by CamScanner

Scanned with CamScanner

		100-104
खाउजा धोरण : शेतकऱ्यांचे मरण	प्रा.डॉ. मधु सावंत	105-106
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेती विषयक विचार	प्रा. डॉ. सोमनाथ गुंजकर	107-108
भारतीय शेती, शेतकरी व पशुधन : एक दृष्टीक्षेप	प्रा. डॉ. परशुराम पाटील	109-111
भारतीय कृषी क्षेत्रातील गुंतवणूक	देशमुख नयना निवृत्तीराव	112-114
आवश्यक वस्तू कायद्याचे शेतीवरील परिणाम	डॉ.विकास विनायकराव सुकाळे	115-116
भारतीय शेतीसंबंधी राजकिय दृष्टिकोण	स्वामी विरभद्र गुरप्पा	117-119
कृषी विपणन : वास्तव आणि अपेक्षा	प्रा. डॉ. रत्नाकर रामराव कांबळे	120-124
भारतीय शेतीचे आधुनिकीकरण : दशा आणि दिशा	प्रा.डॉ. अनिल दि. वाडकर	125-127
भारतातील शेतमाल विपणन व्यवस्था : समस्या आणि उपाय	प्रा.राम शेवलीकर	128-130
हवामान बदल व भारतीय शेती	प्रा.अमोल अरुण पगार	131-134
शेतमाल विपणनाच्या समस्या आणि उपाय	प्रा.डॉ.अविनाश विलासराव पवार	135-140
शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या	डॉ.कोंडेवार स्मिता उमाकांतराव	141-142
भारत में कृषि यन्त्रीकरण	डॉ. जुझारसिंघ निर्मलसिंघ सिलेदार	143-145
किसान आत्महत्या की समस्याएँ : गोदान के विशेष संदर्भ में	डॉ. भगवान जाधव	146-148
शेतमाल विपणनच्या समस्या	प्रा.तोंडारे विजय नागनाथ	149-151
शेषराव मोहिते यांचे शेतकरी चळवळीतील योगदान	प्रा. व्यंकटी दत्तात्रय जाधव	152-153
नांदेड जिल्ह्यातील शेतकरी आत्महत्यांचे विश्लेषण (२००३ ते २०१७)	प्रा. एस. टी. जनकवाडे	154-158
भारतीय शेतीचे आधुनिकीकरण : दशा आणि दिशा	पाटील संतोष बालाजी प्रा. मुळे संतोष अशोकराव	159-163
भारतीय शेतीसमोरील आव्हाने आणि उपाययोजना	भोसले सीमा विश्वनाथ	164-167
भारतीय शेतीसमोरील शेतकरी आत्महत्या : एक आव्हानमारोती	सदाशिव कदम	168-171
भारतीय शेतीचे आधुनिकीकरण दशा आणि दिशा	होगे राधाकिशन आंबादासराव	172-174
भारतीय शेतीसंबधी सरकारचे धोरणे	प्रा. माने एल.आर.	175-177
महाराष्ट्रातील शेतकरी कर्जमाफी	प्रा.डॉ.शिवाजी पाते	178-180
जमीन धारण कायद्याचे स्वरूप आणि महत्व	डॉ. कविता गंगाधर सोनकांबळे	181-183
भारतातील शेतकऱ्याच्या आत्महत्या : एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ.एस.एस. देवनाळकर	184-190
जागतिकीकरण आणि भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : एक समाजशास्त्रीय चिंतन	डॉ. नारायण तु. कांबळे	191-193
भारताच्या आर्थिक विकासात सेंद्रिय शेतीचे महत्व	डॉ. ज्योती महाजन	194-196
शेतकरी आत्महत्या सद्यस्थिती : कारणे आणि उपाय	प्रा. डॉ. शाहूराज मूळे	197-199
मराठी साहित्यावर शेतकरी चळवळीचा प्रभाव	प्रा.डॉ. बालाजी पोतुलवार	200-201
भारतीय शेतीची सद्यस्थिती व आव्हाने	डॉ. बाजीराव वडवळे	202-204
शेतमाल विपणनाच्या समस्या आणि उपाययोजना	डॉ. मिनाक्षी निवृत्तीराव कोंगे	205-207
शेती, शेतकरी आणि प्रसारमाध्यमे	प्रा.डॉ. विशाल रावसाहेब पतंगे	208-210
महाराष्ट्रातील शेतमाल विपणन - एकदृष्टिक्षेप	प्रा.डॉ. राजेश्री अप्पाराव जाधव	2011-214
भारतीय शेतकरी आत्महत्या : कारणे व उपाय	डॉ. एस.एस. पतंगे	215-218
शेतमाल किमत व ग्राहक	प्रा.डॉ.करकरे सी.पी.	219-220
भारतीय शेतीसंबंधी सरकारी योजना आणि अनुत्तरित प्रश्न	डॉ. कांतराव प्र. पोले	

OFFICE Tq. Chakur Dist. Latur

Principal
Shivjagruti College Nalegaon
Tq.Chakur Dist.Latur

Scanned by CamScanner

Scanned with CamScanner

हवामान बदल व भारतीय शेती

* प्रा.अमोल अरुण पगार

प्रस्तावना

भारतीय अर्थव्यस्थेत शेती हा सर्वात महत्वपूर्ण घटक आहे. देशातील सर्वात जास्त लोकसंख्या प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे शेती क्षेत्रावर अवलंबून आहे. केवळ आर्थिकच नव्हे तर सामाजिक सुरक्षीतेतही या क्षेत्राचा वाटा आहे. हे क्षेत्र देशाच्या उदभरणाचे काम तर करतेच पण मोठ्या प्रमाणावर कुशल व अकुशल श्रमीकांना रोजगार संधीही उपलब्ध करुन देते, म्हणून शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा मानला जातो. परंतु अलीकडील काळात शेतीव्यवसाय सर्वात जास्त जोखीमेचा व्यवसाय म्हणून ओळखला जाऊ लागला आहे. कारण, शेतकरी वर्षभर शेतात राबून पीक घेतो, पीकांवर कीड,रोग आले की पीकांचे नुकसान होते. यापासून त्यांने वाचवले तरीही विक्री व्यवस्थेत तो अडकतो, तेथून सुटका झाली तर, भाव कमी मिळतो. आणि ज्या वर्षी भाव मिळणार असतो त्यावर्षी दुष्काळाने पीके नष्ट होतात. शेतीमधील पारंपारिक जोखीमेबरोबरच आता हवामान बदलाच्या जोखीमीचे फार मोठे आव्हान शेतीपुढे उभी राहिले आहे.

हवामानातील बदलामुळे पृथ्वीचे तापमान सातत्याने वाढताना दिसत आहे. सर्वसामान्यपणे तापमानात १ अंश सेल्सिअसने वाढ झाली. की, अन्नधान्याच्या उत्पादनात १० टक्याने घट होते असा ब्राऊन या शास्त्रज्ञाचा दावा आहे. साधारणपणे शेतीचे उत्पादन कमी झाले की, त्यावर आधारीत लघुउद्योग क्षेत्रावंर त्याचा परिणाम होतो. अन्नधान्याचा पुरवठा कमी होऊन उपासमारीने लोक मरतात. शेतीवर अवलंबून असणारे लोक शहराकडे स्थलांतर करतात, शहरातील वर्दळ वाढते,

झोपडपट्ट्यांची निर्मिती होते, घाणीचे साम्राज्य वाढते, दारिद्रय, कुपोषण, अशा समस्या जन्म घेऊ लागतात. पुन्हा प्रदुषणात वाढ होते. आणि तापमाणात बदल होऊन त्याचे नकारात्मक परिणाम होऊ लागतात. शेती उत्पादनातील घट मानव विनाशाच्या धोक्याची घंटा आहे. हे सर्व टाळायचे असेल तर, हवामानातील बदलांवर वेळीच योग्य त्या उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधात हवामानातील बदलांमुळे भारतीय शेतीवर झालेले परिणाम आणि भविष्यातील आव्हानांवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

उद्देश

१) हवामान बदलांचा अभ्यास करणे.

२) हवामान बदलाचा भारतीय शेतीवर पडलेल्या प्रभावाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दत

प्रस्तुत शोधनिबंध हा दुय्यम साधनसामुग्रीवर आधारीत असून त्यासाठी संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रातील लेख,मासिके, शासकीय अहवाल व इंटरनेटवर उपलब्ध माहितीचा आधार घेण्यात आला आहे.

विषय विवेचन

हवामानाचे घटक, तापमान, पाऊस, सूर्यप्रकाश, हवा, आद्रता यांच्यात निसर्गक्रमाने बदल न होता अचानक होणा-या बदलांना सर्वसाधारणपणे हवामान बदल असे म्हणतात. पृथ्वीचा पृष्ठभाग विविध वायुंच्या स्तराने निर्माण झालेला आहे. त्यास आपण पर्यावरण असे म्हणतो. या विविध वायुमुळे पृथ्वीकडे सूर्यप्रकाश परावर्तीत केला जातो. कांही वायुंचा जास्तीचा साठा वाढल्याने एक प्रकाराचा दबाव पर्यावरणीय कक्षात निर्माण झाल्याने अतिरिक्त उष्णता निर्माण झाली आहे. त्यामुळे सतत पृथ्वीचे तापमान वाढत आहे. प्रामुख्याने ग्रीन हाऊस गॅस इंधनाच्या वापराने, उद्योगांमधून निघणारा धुर, वाहनांमधून निघणारा धुर, कार्बन डायऑक्साईड वायूचे उत्सर्जन होत आहे. तसेच खणीज तेलाचा वापर केल्याने नायट्रोजन ऑक्साईड तर वातानुकुलीत यंत्राच्या वापरातून क्लोरोफ्लुरो कार्बन असे विविध वायु पृथ्वीच्या वातावरणात मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. यांच्या वाढत्या प्रमाणाने ग्लोबल वार्मीग/ हवामान बदलाचा धोका निर्माण झाला आहे. हवामान बदलाचा सर्वात जास्त वाईट परिणाम पृथ्वीवरील सजीव सृष्टीला भोगावे लागत आहे. त्याचे कारण वातावरणाला हानी पोहचवणा-या वायुंच प्रमाण वाढल्याने झाला आहे. हवामान बदलासाठी जबाबदार वायुचं उत्सर्जन करण्यामध्ये विकसीत देश सर्वात पुढे आहेत. अमेरिका कार्बनडायऑक्साईड वायुच्या उत्सर्जनात प्रथम क्रमांकावर असून २१.२ टक्के उत्सर्जन एकटा अमेरिका करतो. तर यात युरोपीयन युनियनचा दुसरा क्रमांक असून १८.४ टक्के कार्बनडायऑक्साईड उत्सर्जीत करतात. यामध्ये चीन १०.७ टक्के, जपान ३.३ टक्के, रशिया ७.४ टक्के तर उर्वरीत सर्व

• अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, शिवजागृती महाविद्यालय, नळेगाव ता. चाकूर जि. लातूर.

Scanned by CamScanner
Principal
Shivjagruti College Nalegaon
Tq.Chakur Dist.Latur
Scanned with CamScanner

उत्सर्जन जगातील सर्व देश करतात.

कार्बनच्या अतिरिक्त उत्सर्जानातून पर्यावरणावर धोका निर्माण झाला असून याबाबत 'वातावरण बदलावरील अंतरसहकार समिती' (IPCC) च्या मते हवामान बदलामुळे गहू, मका, तांदूळ या पीकांच्या उत्पादनावार परिणाम होत असून शेती व्यवसाय धोक्यात आला आहे. पृथ्वीच्या वातारवणाची क्षमता जवळपास २९०० गीगा मेट्रीक टन कॉर्बनडायऑक्साईड वायु सामावून घेण्याची आहे. आतापर्यंत १९०० गीगा मेट्रीक टन कॉर्बनडायऑक्साईड वायु पृथ्वीच्या वातावरणात उत्सर्जीत झाला असून, १००० गीगा मेट्रीक टन एवढीच क्षमताच पृथ्वीची शिल्लक राहिलेली आहे. मागील ४० वर्षांत जेवढे कॉर्बन डायऑक्साईड वायुचे उत्त्सर्जन झाले तेवढे उत्सर्जन १९८३ ते २०१० या काळात झाले आहे. त्याचा सर्वाधिक फटका शेती क्षेत्राला बसलेला आहे. शेती हा व्यवसाय निसर्गांशी निगडीत असल्याने वातावरण बदलाने गेल्या दोन दशकापासून भारतातील पावसाळा या ऋतुचे ऋतुचक्रमान पूर्णपणे बिघडले आहे. त्यामुळे दुष्काळाची आळीपाळीने आवर्तने घडून येत आहेत. भारतात साधरणत: ०.६ अंश सेल्सिअस तापमान वाढल्याचे आढळल्याने गहू आणि भाताच्या पीकांत घट झाल्याचे दिसुन येत आहे.

भारतात एकूण शेतजमिनीपैकी कोरडवाहू जमिनीचे प्रमाण जास्त असून वातावरण बदलाने कडधान्य व गळीतधान्य पीकांच्या उत्पादकतेमध्ये कमालीची तफावत येण्याचे हवामान हे प्रमुख कारण दिसून येत आहे. उशीरा मान्सुन येणे, मान्सुनमध्ये खंड पडणे, मान्सुनची अखेर वेळेपुर्वीच होणे, कधी हंगामपूर्व तर कधी हंगामअखेर दुष्काळाची झळ बसणे, अतिवृष्टी, अवेळी गारपीट होणे असा सर्व प्रभाव हा हवामान बदलामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत दिसून येत आहे.

हवामान बदल व शेतजमीन

जमीनीची निर्मिती होताना हवामान या घटकाचा सहभाग फार महत्वाचा असतो. म्हणूनच निरनिराळया हवामानाच्या प्रदेशात निरनिराळ्या जमीनी असतात. हवामानातील पाऊस, वारा, सूर्यप्रकाश, तापमान आणि आर्द्रता या घटकाचा जमीनीवर सतत प्रभाव पडत असतो. निरनिराळया हवामानाच्या प्रदेशातील जमीनीची सुपीकता त्यामुळे वेगवेगळी असते. हवामानातील आकस्मिक बदल जमीनीच्या गुणधर्मावर परिणाम करतात. कमी कालावधीत एकदम तीव्रतेने होणा-या पावसामुळे मातीची अपधाव होते आणि सुपीक जमीन पाण्यासोबत वाहून जाते. वाढणारी वादळे, वाढणारी उष्णता, जमीनीची धुप होणे इत्यादी कारणाने जमीनीची उत्पादकता घटते. नॅशल ब्युरो ऑफ सॉईल सर्व्हेनुसार १४६.८२ दशलक्ष हेक्टर जमीन अतिरिक्त पाणी दिल्याने व वा-याच्या धुपीमुळे नापीक झाली आहे.

विविय पीके व हवामान बदल

मेक्सिको येथील आंतरराष्ट्रीय गहू व मका सुधार केंद्र व भागिदारी संस्थानी अर्धसहारा व आफ्रिकेतील हवामानात मका उत्पादनाच्या १९९४ ते २००७ या काळात चाचण्या घेतल्या. सुमारे २०००० चाचण्यासहित विविध केंद्रामध्ये हवामानाची संपूर्ण आकडेवारी ही नोंदविण्यात आली. या संशोधनात संशोधकांना असे आढळले की, तापमानात १ अंश सेल्सिअस एवढी वाढ जरी झाली तरी आफ्रिकेतील सद्याच्या मका उत्पादक पट्टयात योग्य पर्जन्यमान असूनही पीकात ६५ टक्के नुकसान होऊ शकते आणि अवर्षन परिस्थितीत संपूर्ण मका पट्टयात नुकसान झाले आहे. भारत, चीन, ब्राझील या देशामध्ये विविध प्रकारचे हवामान उपलब्ध असल्याने आफ्रिकेसारखेच परिणाम या राष्ट्रांना भोगावे लागतील. हवामानातील बदलामुळे कीड, किटक आणि पीकांवर पडणा-या रोगांची संख्या वाढेल. त्यामुळे अधिकचे किटकनाशके, औषधे वापरावे लागतील. त्याचा संपूर्ण मानव जातीवर वाईट परिणाम होईल. आज वातावरण बदलास पीकांवर रोगराईचे संकट येते व शेतक-यांना वेगवेगळी किटकनाशके औषधांची फवारणी करावी लागत आहे. भारतात मागील कांही वर्षात हवामान बदलाने २००२, २००४, २००६, २००९, २०१० आणि २०१२ या वर्षामध्ये दुष्काळसदृष्य परिस्थिती होती. तर २००५, २००६, २००८, २०१० आणि २०१३ मध्ये पुर आलेत तर २००२-२००३ आणि २००५-२००६ मध्ये थंडीची लहर होती. तर २००४-२००५ या वर्षी जानेवारी, मार्च महिन्यात उच्च तापमान नोंदविले गेले. तर आंध्र प्रदेशात २००३ साली उष्णतेची लहर होती. भारतात हिमाचल प्रदेश सफरचंदाच्या उत्पादनासाठी प्रसिध्द आहे. उन्हाळयात आणि हिवाळयात तापमानात झालेल्या वृध्दीमुळे सफरचंदाचे उत्पादन ४० ते ५० टक्के घटल्याचे अनुमान आहेत.

ग्लोबल क्लाइमेट रिस्क इंडेक्स अनुसार भारत हवामान बदलाच्या सर्वाधिक प्रभावाखाली देशाच्या यादीत सहाव्या क्रमांकावर असून त्यामुळे पुर, वादळे, दुष्काळ अशा नैसर्गीक संकटाना मोठया प्रमाणात अडकला आहे. भारतात नैऋत्य मान्सुन वा-यापासून पावसाचे आगमन होत असते आणि त्यावरच जवळपास भारतातील ६० टक्के शेतीतील उत्पादन अवलंबुन असते. नेऋत्य मान्सुन वा-यांचे वेळेवर आणि पर्याप्त आगमन झाले नाही तर भारतीय शेतीचं अर्थशास्त्र पूर्णपणे बिघडून जाते. सायन्स ऑफ दी टोटल एनव्हायरमॅंट पत्रिकेतील एका प्रकाशित संशोधनानुसार १९५१ ते २०१३ या काळातील महाराष्ट्रातील ३४ जिल्हयांच्या दैनिक पावसाच्या

Shivjagruti College, Nalegaon OFFICE Tq. Chakur Dist. Latur

Principal
Shivjagruti College Nalegaon
Tq.Chakur Dist.Latur

Scanned by CamScanner

Scanned with CamScanner

आकडेवारीचे विश्लेषण पाहिले असता, पाऊस पडणा-या दिवसांची संख्या घटली असल्याचा निष्कर्ष आहे.

त्याबरोबरच पावसाच्या सातत्यामध्येही फरक पडलेला आहे. या गोष्टीचा सर्वाधिक फटका महाराष्ट्रातील विदर्भ आणि मराठवाडा या दोन प्रदेशांना बसला असून शेती उत्पादनात घट होऊन या प्रदेशांमध्ये शेतकरी आत्महत्यांचे प्रमाण वाढले आहे.

तापमान वाढीवर वेळीच उपाय केले नाहीत तर द वायर तर्फे भारताच्या कृषि मंत्रालयास सोपविलेल्या अहवालात भारतात हवामान बदलामुळे २०५० पर्यंत गव्हांचे उत्पादन २३ टक्केपर्यंत, मक्याचे उत्पादन १८ टक्के घटनार असल्याचे संकेत दिले आहेत.हवामानाच्या बदलाचा कृषि उत्पादनावरच नाही तर, खाद्य वस्तुंच्या गुणवत्तेवरही परिणाम होत असल्याचे निदर्शनास आले आहे. याच अहवालात दुधाचे उत्पादन २०२० पर्यंत १.६ मेट्रीक टन तर २०५० पर्यात १५ मेट्रीक टन घटनार असल्याचे नमुद केले आहे. अंडी आणि मांस उत्पादनातही घटीचे संकेत दिले आहेत. पाण्याचे साठे प्रभावित होण्याचेही संकेत दिले आहेत. या सर्वामुळे एकंदर शेती उत्पादन घटणार आहे.

भारतात लहान व सिमांत शेतक-यांची संख्या जवळपास ८० टक्के आहे. ते या हवामान बदलात टिकू शकणार नाही. तसेच प्रमुख अन्नधान्याचे पीके गहू, तांदूळ मका यांचे उत्पादन घटत आहे अशी स्थिती भारतातील अनेक राज्यात पहावयास मिळत आहे. गुजरात, राजस्थान, महाराष्ट्र, आंध्र प्रदेश, ओरिसा या राज्यात सतत दुष्काळी स्थिती निर्माण होत आहे. २००६ च्या मानव विकास अहवालात तर २०५० पर्यंत दक्षिण आशियात २.५ दसलक्ष लोकांना तीव्र पाणी टंचाईला सामोरे जावे लागेल असे सांगीतले आहे. जर २०३० पर्यंत ०.५ अंश सेंटीग्रेड ते २ अंश सेंटीग्रेड तापमान वाढले तर समुद्राची पातळी ३ ते १६ सेंटी मिटर वाढू शकते. भारतीय शेतीची मुळातच इतर देशांच्या तुलनेमध्ये उत्पादकता कमी आहे. एका बाजुने सातत्याने वाढणारी लोकसंख्या आणि दुस-या बाजुने अन्य सुरक्षेचा प्रश्न भारताला भेडसावत असताना हवामान बदलामुळे ही परिस्थिती अधिक कठीण होऊ शकते. त्यामुळे याबाबत वेळीच उपाययोजना होणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

भारतीय अर्थव्यवस्था कृषिप्रधान असून बहुसंख्य लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे.शेतीचे निसर्गावरील अवलंबित्व जास्त असल्यामुळे निसर्गात होणा-या बदलांचा म्हणजेच हवामानातील बदलांचा भारतीय शेतीवर तीव्र स्वरुपाचा प्रभाव पडत असून स्थलांतर, शेती उत्पादन घट, दुष्काळ, वाढते प्रदुषण, बेरोजगारी, नापीकी, या सारख्या समस्या उद्भवल्या आहेत. याबाबत वेळीच योग्य तो उपाय न केल्यास भविष्यात या समस्या खुप तीव्र होणार आहेत.

संदर्भ

१) दत्त गौरव आणि महाजन अश्विनी : भारतीय अर्थव्यवस्था, एस.चाँद पब्लिकेशन दिल्ली, २०१६
२) चव्हाण एन.एल.: भारतीय अर्थव्यवस्था प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव,२००९
३) बापट-पंडित सुरेखा : पर्यावरणशास्त्र, साईनाथ प्रकाशन नागपूर - २००९
४) योजना मासिक जुन २०१६
५) अर्थसंवाद त्रैमासिक, ऑक्टोबर-डिसेंबर २०१८, खंड ४२ अंक -३
6) www.mr.vikaspediya.in/agriculture/agri_climate.
7) www.india waterportal.org
8) https//research matters.in/hi/news/जलवायु परीवर्तन का भारतीय कृषिक्षेत्र पर प्रभाव
9) https//m.the wirehindi.com/artoca;/impact-of-climate-change-on agri

❑❑❑

Shivjagruti College, Nalegaon OFFICE Tq. Chakur Dist. Latur

Principal
Shivjagruti College Nalegaon
Tq.Chakur Dist.Latur

Scanned by CamScanner

Scanned with CamScanner

C-18-19-36 2018-19

ISSN - 2348-7143

Impact Factor - 6.261

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

Special Issue- 90 (B)

January - 2019

महाराष्ट्रातील प्रादेशिक विषमता

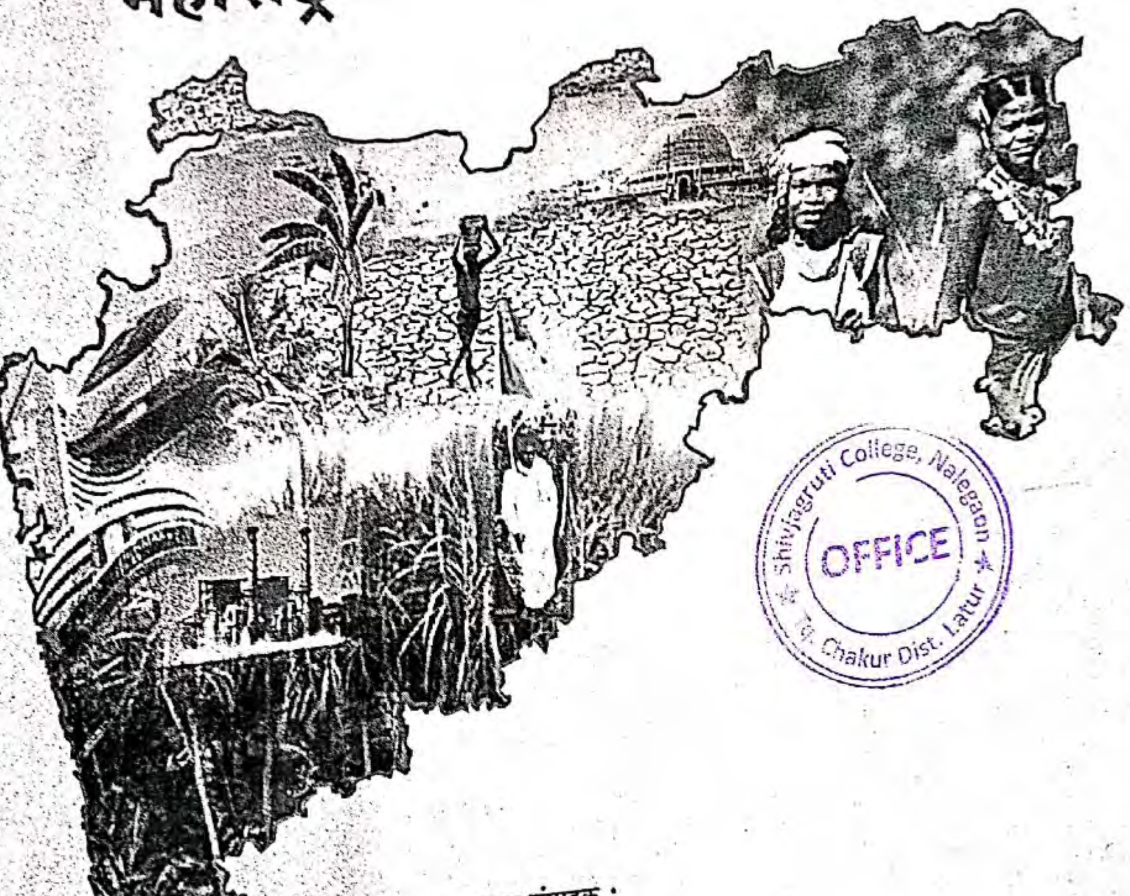

मुख्य संपादक :
डॉ. धनराज धनगर

Shivjagruti College, Nalegaon
OFFICE
Tq. Chakur Dist. Latur

Principal
Shivjagruti College Nalegaon
Tq.Chakur Dist.Latur

This Journal Is Indexed In :
- UGC Approved Journal
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Scanned by CamScanner

Scanned with CamScanner

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-2019 Special Issue – 90 (B)

महाराष्ट्रातील प्रादेशिक विषमता

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi),
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] India

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon, Dist. Latur

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 700/-

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned by CamScanner
Scanned with CamScanner

		डॉ. वैशाली पाटील, शाईन शेख	112
26	भारतातील मुस्लीम समाजातील दारिद्र्याची स्थिती	डॉ. डी. एम. चव्हाण	115
27	१९९१ नंतर औद्योगिक विकासातील प्रादेशिक असमतोल	प्रा. सत्यम सानप	119
28	महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ	प्रा. अमोल पगार	122
29	महाराष्ट्राच्या मानव विकासातील प्रादेशिक असमतोल	डॉ. क्रांती बोरावके	125
30	महाराष्ट्रातील ग्रामीण विकासात कृषी पर्यटनाची भूमिका	डॉ. अशोक ससाणे	130
31	महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ	डॉ. अनंत राठोड	133
32	वसंतराव नाईक विमुक्त जाती व भटक्या जमाती विकास महामंडळाच्या योजनांचा अभ्यास	प्रा. जळबा नरवाडे	139
33	महाराष्ट्रातील समतेसाठी दलित पँथरने केलेला संघर्ष	श्री किरण पवार	142
34	मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील ग्रामरचना : विशेष संदर्भ 'बलुतेदार'	डॉ. ओमशिवा लिगाडे	145
35	शिवकालीन महाराष्ट्रातील ग्रामजीवन	प्रा. प्रेमचंद गायकवाड	148
36	मराठवाडा वैधानिक विकास महामंडळ – एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ. सुभाष बेंजलवार	151
37	रं.धों.कर्वेची शिक्षणासंदर्भात भूमिका – एक चिकित्सक अभ्यास	प्रा. ज्ञानेश्वर बनसोडे, डॉ. महादेव गव्हाणे	156
38	महात्मा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा समता संघर्ष	गोरख वाघ	160
39	सारंगखेडा यात्रा ऐतिहासिक वारसा -एक अभ्यास	किशोर सूर्यवाड	163
40	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची महाराष्ट्रातील शैक्षणिक चळवळ	डॉ. किसान पालके	166
41	महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत संतांचे योगदान	प्रा. सहदेव रोडे	168
42	महाराष्ट्रातील शैक्षणिक चळवळ : एक अभ्यास		173
43	१८१८ चे सत्तांतर केवळ राजकीय नसून आर्थिक बदलांची सुरुवात : विशेषतः शेतकऱ्यांवरील परिणाम	गणेश भामे	177
44	ब्राह्मणेतर स्त्री सुधारणा चळवळीत राजर्षी शाहू महाराजांचे योगदान -एक अभ्यास	प्रा. सहदेव रोडे, डॉ. किसान पालके	181
45	विदर्भाचे प्रादेशिक मागासलेपण आणि मानवी हक्काचा प्रश्न	डॉ. नंदकिशोर उगले	185
46	महाराष्ट्रातील उपप्रदेशवाद	डॉ. पंडित नलावडे	189
47	मराठा समाज : सामाजिक, राजकीय विश्लेषण	डॉ. आर. बी. वनारसे	196
48	बुलढाणा जिल्ह्यातील शहरीकरणाचा विकासक्रम : भौगोलिक अध्ययन	प्रा. अमोल भुयार, डॉ. विजय खराते	200
49	महाराष्ट्रातील इमारत व इतर बांधकाम कामगार आणि कामगार चळवळीची गरज : एक अभ्यास	अनिल झेंडे, डॉ.व्ही.ए.पाटील	206
50	महाराष्ट्रातील प्लास्टिक बंदी व पर्यावरणाचा असमतोल	डॉ. विजय गोरडे, प्रा. रवी रणदिवे, प्रा. पराग मेश्राम	211
51	महाराष्ट्रातील आर्थिक धोरणानंतरच्या कृषी अर्थसहाय्याच्या स्वरूपाचे विश्लेषण	डॉ. वासुदेव उईके	215
52	महाराष्ट्रातील ख्रिस्ती मिशनरी चळवळीत स्त्रियांची भूमिका	विश्वास वळवी	220
53	भूमी उपयोजन कार्यक्षमतेचा भौगोलिक अभ्यास – नंदुरबार जिल्हा	राजेंद्र पवार, विजय खराते	

Scanned by CamScanner

Principal
Shivjagruti College Nalegaon
Tq.Chakur Dist.Latur

Scanned with CamScanner

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal ISSN : 2348-71..
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013) January-20..
Special Issue 90 (B): महाराष्ट्रातील प्रादेशिक विषमता
UGC Approved Journal

महाराष्ट्राच्या मानव विकासातील प्रादेशिक असमतोल

प्रा.पगार अमोल अरुण
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
शिवजागृती वरिष्ठ महाविद्यालय, नळेगाव
ता. चाकूर जि. लातूर.

महाराष्ट्र हे भारतातील पुरोगामी राज्य असून देशातील सर्वाधिक तीव्र गतीने विकास करणारे राज्य आहे. भारतात उत्तर प्रदेशच्या खालोखाल लोकसंख्येच्या बावतीत दुस-या क्रमांकाचे राज्य आहे. महाराष्ट्राचे एकूण क्षेत्रफळ ३०७६९० चौ.कि.मी. असून वनक्षेत्र ६३८४२ चौ.कि.मी.आहे. क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने महाराष्ट्र हे तीसऱ्या क्रमाकांचे राज्य आहे. महाराष्ट्रात ३६ जिल्हे ३९३५४ गावे २७८०५ ग्रामपंचायती, ३३ जिल्हा परिषदा, ३५४ तालुके, २२४ नगर परिषदा व १९ महानगरपालिका कार्यरत आहेत. महाराष्ट्रात कोकण,मराठवाडा,पश्चिम महाराष्ट्र व विदर्भ हे सामाजिक ,सांस्कृतिक व भौगोलिक विभाग आहेत. तर मुंबई,नाशिक,पुणे,औरंगाबाद,नागपूर हे ६ प्रशासकीय विभाग आहेत. महाराष्ट्राच्या विविध विभागात आर्थिक विकासाच्या बावतीत असणारा असमतोल हा विकासाचे फायदे समाजाच्या शेवटच्या घटकापर्यंत सारख्याच प्रमाणात पोहचू न शकल्याचा परिपाक आहे. सातत्याने विशिष्ठ भागात पडणारा दुष्काळ, दारिद्रय, बेकारी,ग्रामीण भागातील पायाभूत सेवा सुविधांचा निकृष्ठ दर्जा, शैक्षणिक सुविधामधील असमतोल यामुळे महाराष्ट्रातील मानव विकास असंतुलीत झाला आहे.

प्रस्तुत शोधनिवंधात महाराष्ट्रातील मानव विकासातील प्रादेशिक असमतोलावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

मानव विकास निर्देशांक ही राज्याची व राष्ट्रांची विकासाची पातळी मोजण्याचे आधुनिक युगातील प्रभावी साधन आहे. मानवी गुणवत्ता वाढविण्यासाठी विकासाचे वास्तव ध्येय निर्देशीत करणारी संकल्पना म्हणजे मानवी विकास होय. पाकीस्तानचे अर्थतज्ञ मेहबूब-उल-हक आणि भारतीय अर्थतज्ञ अमर्त्य सेन यांनी मानव विकास निर्देशांक विकसित केला. या निर्देशांकाचा उपयोग करुन संयुक्त राष्ट्र संघाने १९९० पासून एक विकास कार्यक्रम हाती घेतला व त्यामार्फत जगातील देशांचा मानव विकास अहवाल प्रकाशित करण्यास सुरुवात केली. मानव विकास निर्देशांक तयार करताना प्रामुख्याने आरोग्य,शिक्षण,साक्षरता,उत्पन्न यांचा विचार केला जातो. अलिकडे त्यात सामाजिक स्थिती, मानवी कार्यक्षमता, मानवी सुरक्षितता, स्वातंत्र्य इत्यादी बाबींचाही विचार होऊ लागला आहे. त्यामुळे मानवी विकासाचे अत्यंत यथार्थ मापन होऊ लागले आहे. हा निर्देशांक तयार करताना विचारात घेतलेल्या पैलुंचे मूल्य शुन्य ते एकच्या दरम्यान असते. आणि त्यांचे अतिउच्च मानव विकास, उच्च मानव विकास, मध्यम मानव विकास आणि अल्प मानव विकास असे चार गट केले जातात.

२०१० च्या मानव विकास निर्देशांकात १८३ देशाच्या यादीत भारताचा क्रमांक ११९ वा होता. तो २०११ मध्ये १३४ वर गेला. तर नुकत्याच सप्टेंबर २०१८ मध्ये १८९ देशांच्या मानव विकास अहवालात भारताचा क्रमांक १३० वा नोंदविला गेला असून भारताचे मानवी विकास निर्देशांकाचे मूल्य ०.६४० असे मोजले गेले आहे. तर ०.९५३ मानवी मूल्य निर्देशांक धारण करुन नार्वे हा देश प्रथम स्थानी आहे.

महाराष्ट्र राज्याने सन २००२ साली पहिला तर २०१२ साली दुसरा मानव विकास निर्देशांकाचा अहवाल तयार केला आहे. २०१२ च्या अहवालानूसार महाराष्ट्र राज्यातील केवळ ३ जिल्हे पुणे,मुंबई व ठाणे हे उच्च विकसित तर १९ जिल्हे मध्यम व ११ जिल्हे अल्पविकसित असल्याचे दाखविले आहे. तर २००२ व २०१२ च्या निर्देशांकानुसार मुंबई, नाशिक, पुणे, औरंगाबाद, अमरावती व नागपूर या सहा प्रशासकीय विभांगामध्ये मानव विकास निर्देशांकामध्ये कमालीची विषमता आपणास दिसून येते.

Scanned by CamScanner

Principal
Shivjagruti College Nalegaon
Tq.Chakur Dist.Latur

Scanned with CamScanner

ISSN : 2348-7143
January-2019

अ.क्र.	विभाग	वर्ष २००२-मानव विकास निर्देशांक मूल्य	क्रमवारी	वर्ष २०१२-मानव विकास निर्देशांक मूल्य	क्रमवारी
१	मुंबई	०.६९८	१	०.७७७	१
२	नाशिक	०.५९९	४	०.६९३	४
३	पुणे	०.६५८	२	०.७५९	२
४	औरंगाबाद	०.५८६	६	०.६७१	६
५	अमरावती	०.५९५	५	०.६९१	५
६	नागपूर	०.६२३	३	०.७०९	३

(महाराष्ट्र मानव विकास निर्देशांक अहवाल-२०१२)

वरील तक्त्यावरुन असे लक्षात येते की, मुंबई विभाग मानव विकासाच्या बाबतीत आघाडीवर असून विदर्भ आणि मराठवाडा विभागातील प्रशासकीय विभाग मात्र पिछाडीवर आहेत.

महाराष्ट्रातील मानव विकास निर्देशांक अहवाल २०१२ नूसार जिल्हानिहाय विचार केला असता ०.६०४ मानव विकास निर्देशांकानूसार नंदूरबार जिल्हा सर्वात शेवटी असून ०.८४१ मानव विकास निर्देशांक प्राप्त करुन मुंबई प्रथम क्रमांकावर आहे. मराठवाडयातील लातूर ०.६६३, जालना ०.६६३, नांदेड ०.६५७, उस्मानाबाद ०.६४९, हिंगोली ०.६४८ निर्देशांकासह अल्प विकसीत मानव निर्देशांक गटात असून उत्तर महाराष्ट्रातील नंदूरबार ०.६०४, धुळे ०.६७१ आणि विदर्भातील वाशिम ०.६४६ आणि गडचिरोली ०.६०८ निर्देशांकासह अल्प विकसित मानव निर्देशांक गटात आहेत.

मराठवाडयातील बीड ०.६७८, परभणी ०.६८३ आणि विदर्भातील अमरावती ०.७०१, भंडारा ०.७१८, चंद्रपूर ०.७१८, गोंदीया ०.७०१, यवतमाळ ०.७००, बुलढाणा ०.६४८ मानव विकास निर्देशांकासह मध्यम मानव विकास निर्देशांक गटात आहेत. तर उच्च मानव विकास निर्देशांक गटात मराठवाडयातील औरंगाबाद ०.७२७ वगळता अहमदनगर ०.७२०, अकोला ०.७२२, वर्धा ०.७२३, जळगाव ०.७२३, सोलापूर ०.७२८, रत्नागिरी ०.७३२, सातारा ०.७४२ या जिल्हयांचा समावेश होतो. अतिउच्च मानव विकास निर्देशांकाच्या यादीत विदर्भातील नागपूर ०.७८६ वगळता नाशिक ०.७४६, सांगली ०.७४२, सिंधुदुर्ग ०.७५३, रायगड ०.७५९, कोल्हापूर ०.७७०, ठाणे ०.८००, पुणे ०.८१४, आणि मुंबई ०.८४१ मानव विकास निर्देशांकात यांचा समावेश होतो.

महाराष्ट्रातील विविध जिल्हयांचा प्रदेशनिहाय विचार केला असता मराठवाडयातील व विदर्भातील जास्तीत जास्त जिल्हे अल्प विकसीत मानव निर्देशांक गटात दिसतात. तर पश्चिम महाराष्ट्र व उत्तर महाराष्ट्रातील जास्तीत जास्त जिल्हे उच्च मानव विकास निर्देशांक गटात दिसतात. मानव विकासातील हा असमतोल अत्यंत विदारक असून महाराष्ट्रात या बाबतीत शिक्षण,आरोग्य,स्वच्छता,दारिद्रय निर्मूलन यासाठी मोठया प्रमाणावर प्रयत्न करण्याची तर उत्पन्नात सातत्य निर्माण करुन देणारी साधने निर्माण करण्याची गरज आहे. त्याशिवाय समतोल प्रादेशिक विकास घडून येणार नाही. जगाचा इतिहास सांगतो की, ज्या देशातील मानवी घटक अत्यंत विकसित आहेत त्या देशांनी विकासाची शिखरे गाठली आहेत. महाराष्ट्रात यासाठी प्रयत्न करण्याची आवश्यकता आहे.

निष्कर्ष :-

१. महाराष्ट्रातील कोकण विभागातील मुंबई व पश्चिम महाराष्ट्रातील पुणे या जिल्हयातील मानव घटक सर्वात जास्त विकसित आहेत.

२. मराठवाडयातील जालना,लातूर,उस्मानाबाद या जिल्हयातील मानव घटक अल्पविकसित असल्याचे दिसते.

Scanned by CamScanner

Principal
Shivjagruti College Nalegaon
Tq.Chakur Dist.Latur

Scanned with CamScanner

३. उत्तर महाराष्ट्रातील नंदूरबार या जिल्हयातील मानव विकासाची स्थिती राज्यात सर्वात कमी दर्जाची असल्याचे दिसून येते.

४. विदर्भातील अमरावती,चंद्रपूर,भंडारा,गोंदीया,यवतमाळ, बुलढाणा या जिल्हयातील मानवी घटक मध्यम विकसीत असल्याचे दिसून येते.

५. अतिउच्च मानव विकासात मराठवाडयातील एकाही जिल्हयाचा समावेश होत नाही.

संदर्भ –

१. डॉ. बी. डी. इंगळे, महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था, अरुणा प्रकाशन, लातूर
२. मुक्ता जहागिरदार, अर्थवेध, सेंटर फॉर इकॉनॉमिक अ‍ॅन्ड सोशल स्टडीज, अमरावती-२०११
३. रामेश्वर भिसे, (संपादक) अर्थक्रांती स्मरणिका, चरिस्मा प्रिंटर्स हैद्राबाद,२०१४
४. गोंविद पानसरे (संपादक) महाराष्ट्राची आर्थिक पहाणी पर्यायी दृष्टीकोन-२०१५, श्रमीक प्रतिष्ठान कोल्हापूर २०१५
५. अर्थसंवाद, एप्रिल-जुन २०१५, खंड ३९, अंक १ (मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे त्रैमासिक)
६. महाराष्ट्र मानव विकास अहवाल २०१२

Shivjagruti College, Nalegaon ★ Tq. Chakur Dist. Latur ★ OFFICE

RESEARCH JOURNEY

Principal
Shivjagruti College Nalegaon
Tq.Chakur Dist.Latur

Scanned by CamScanner

Scanned with CamScanner

Proceedings Book of National

संशोधन प

Research Method

डॉ.संजय वाघमारे
(प्राचार्य)

डॉ.ओमशिवा लिगाडे
(समन्वयक)

संपादक
प्रा.अमोल पगार
डॉ.लहू वाघमारे
डॉ.विनोद सोनवणे
डॉ.अरविंद कदम
डॉ.चंद्रशेखर ठोले
प्रा.रामराव चव्हाण

ISBN 978-93-5240-186-4
978-93-5240-186-4

अरुणा प्रकाशन, लातूर

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon, Dist. Latur

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

C-18-19-37

Shri Swami Vivekanand Bahuddeshiya Vikas Mandal's

Shivjagruti Senior College, Nalegaon

Tq. Chakur, Dist. Latur - 413524 (M.S.)

In Collaboration with

Indian Council of Social Science Research, Mumbai, &

Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded

One Day Interdisciplinary National Seminar on

Research Methodology in Social Sciences and New Trends

22nd August 2018

PROCEEDINGS BOOK OF NATIONAL SEMINAR

संशोधन पद्धती

Research Methodology

डॉ.संजय वाघमारे
(प्राचार्य)

डॉ.ओमशिवा लिगाडे
(समन्वयक)

संपादक

प्रा.अमोल पगार
डॉ.लहू वाघमारे
डॉ.विनोद सोनवणे
डॉ.अरविंद कदम
डॉ.चंद्रशेखर ढोले
प्रा.रामराव चव्हाण

अरुणा प्रकाशन, लातूर

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon, Dist. Latur

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned by CamScanner

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon, Dist. Latur

PROCEEDINGS BOOK OF NATIONAL SEMINAR

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

संपादक - प्रा.अमोल पगार, डॉ.लहू वाघमारे, डॉ.विनोद सोनवणे
डॉ.अरविंद कदम, डॉ.चंद्रशेखर ढोले, प्रा.रामराव चव्हाण

ISBN 978-93-5240-186-4

अरुणा प्रकाशन
१०३, ओमकार कॉम्प्लेक्स - अ,
खाडेकर स्टॉप, औसा रोड, लातूर
मो. ९४२१४८६९३५, ९४२१३७१७५७

© सर्व हक्क लेखकाधीन

: प्रथम आवृत्ती :- २२ ऑगस्ट २०१८

: मुद्रक : आर्टी ऑफसेट, लातूर

अक्षर जुळवणी : हिंदवी कॉम्प्यूटर, लातूर

मुखपृष्ठ रेखाटन :- विरु गुळवे ८६००८८११२७

मूल्य : ५००.०० रुपये

*"संशोधन पद्धती" या प्रोसेडींग बूक मधील सर्व मते आणि अभिप्राय संबंधित लेखकांचे असून त्यास संपादक, प्रकाशन, मुद्रक व वितरक सहमत असतीलच असे नाही.

Scanned by CamScanner

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

११५. तथ्य संकलनाच्या पध्दती ४६८
प्रा. खोकले आर.के.

116. Research Report Writing in Social Sciences ४७३
Dr. Mukesh J. Kulkarni

११७. सामाजिक संशोधनात संकल्पनांचे महत्त्व ४७७
कु.गायकवाड सरोज भुजंगराव

118. POSTMODERNISM ४८०
Swati Narsing Potwale

119. The Place of the Literature Review in Research ४८३
Prof. Mane Rajabhau Sidaji

१२०. संशोधन कार्यातील प्रबंध लेखन ४८६
प्रा.डॉ.भुजंग विठ्ठलराव पाटील

१२१. संशोधनात संगणकाचा उपयोग ४८८
प्रा.डॉ.शिवराज रामराव पाटील

122. "Concept of Webliography, Citation Index, Impact Factor and Social Science Research" ४९०
Vishwambar Dharma Gaikwad

१२३. संशोधनातील सर्वेक्षण ४९४
शेख रशिदा रहेमतुल्ला

१२४. सामाजिक संशोधनात संशोधन आराखड्याची आवश्यकता ४९८
प्रा. बळीराम वसंतराव पवार

१२५. सामाजिक संशोधनातील गृहितकृत्य पद्धती - एक अभ्यास ५०१
कु.पाटील सुलक्षणा भारत

126. Research Methodology In Geography ५०५
Dr. Laggad Pradip P.

१२७. संशोधन आराखडा ५०९
प्रा. डॉ. के.के. पाटील, सतिश दिलीपराव तोडकर

१२८. समाज शास्त्रीय संशोधनातील संगणक व माहिती तंत्रज्ञानाचे महत्व ५१३
प्रा.डॉ.जाधव अशोक काकासाहेब

129. RESEARCH METHODOLOGY IN SOCIAL RESEARCH ५१६
Dr. S.D. Sawant

१३०. सामाजिक संशोधनात गृहीतकृत्याचे महत्त्व व उपयोगिता ५१९
डॉ.पांडुरंग राजाराम मुठ्ठे

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon, Dist. Latur

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned by CamScanner

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

The Place of the Literature Review in Research

Prof. Mane Rajabhau Sidaji
Assistant Professor, Dept. of English,
Shivjagruti Senior College, Nalegaon

The literature review involves a paradox. On the one hand, you cannot effectively undertake a literature search without some idea of the problem you wish to investigate. On the other hand, the literature review can play an extremely important role in shaping your research problem because the process of reviewing the literature helps you to understand the subject area better and thus helps you to conceptualize your research problem clearly and precisely and makes it more relevant and pertinent to your field of enquiry. When reviewing the literature you learn what aspects of your subject area have been examined by others, what they have found out about these aspects, what gaps they have identified and what suggestions they have made for further research. All these will help you gain a greater insight into your own research questions and provide you with clarity and focus which are central to a relevant and valid study. In addition, it will help you to focus your study on areas where there are gaps in the existing body of knowledge, thereby enhancing its relevance.

Going through the literature acquaints you with the methodologies that have been used by others to find answers to research questions similar to the one you are investigating. A literature review tells you if others have used procedures and methods similar to the ones that you are proposing, which procedures and methods have worked well for them and what problems they have faced with them. By becoming aware of any problems and pitfalls, you will be better positioned to select a methodology that is capable of providing valid answers to your research question. This will increase your confidence in the methodology you plan to use and will equip you to defend its use.

The most important function of the literature review is to ensure you read widely around the subject area in which you intend to conduct your research study. It is important that you know what other researchers have found in regard to the same or similar questions, what theories

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413
SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon, Dist. Latur
Scanned by CamScanner
Scanned with CamScanner

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon Dist. Latur

have been put forward and what gaps exist in the relevant body of knowledge. When you undertake a research project for a higher degree (e.g. an MA or a PhD) you are expected to be an expert in your area of research. A thorough literature review helps you to fulfill this expectation. Another important reason for doing a literature review is that it helps you to understand how the findings of your study fit into the existing body of knowledge.Obtaining answers to your research questions is comparatively easy: the difficult part is examining how your findings fit into the existing body of knowledge. How do answers to your research questions compare with what others have found? What contribution have you been able to make to the existing body of knowledge? How are your findings different from those of others? Undertaking a literature review will enable you to compare your findings with those of others and answer these questions. It is important to place your findings in the context of what is already known in your field of enquiry. If you do not have a specific research problem, you should review the literature in your broad area of interest with the aim of gradually narrowing it down to what you want to find out about. After that the literature review should be focused around your research problem. There is a danger in reviewing the literature without having a reasonably specific idea of what you want to study. It can condition your thinking about your study and the methodology you might use, resulting in a less innovative choice of research problem and methodology than otherwise would have been the case. Hence, you should try broadly to conceptualize your research problem before undertaking your major literature review.

To search effectively for the literature in your field of enquiry, it is imperative that you have at least some idea of the broad subject area and of the problem you wish to investigate, in order to set parameters for your search. Next, compile a bibliography for this broad area. There are three sources that you can use to prepare a bibliography books, journals and the Internet. Though books are a central part of any bibliography, they have their disadvantages as well as advantages. The main advantage is that the material published in books is usually important and of good quality, and the findings are 'integrated with other research to form a coherent body of knowledge'. The main disadvantage is that the material is not completely up to date, as it can take a few years between the completion of a work and its publication in the form of a book. The best way to search for a book is to look at your library catalogues. When librarians catalogue a book they also assign to it

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524
Scanned by CamScanner
Scanned with CamScanner
Scanned with CamScanner

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE
OFFICE
Nalegaon, Dist. Latur

subject headings that are usually based on *Library of Congress Subject Headings*. If you are not sure, ask your librarian to help you find the best subject heading for your area. This can save you a lot of time. Publications such as *Book Review Index* can help you to locate books of interest.

You need to go through the journals relating to your research in a similar manner. Journals provide you with the most up-to-date information, even though there is often a gap of two to three years between the completion of a research project and its publication in a journal. You should select as many journals as you possibly can, though the number of journals available depends upon the field of study – certain fields have more journals than others. As with books, you need to prepare a list of the journals you want to examine for identifying the literature relevant to your study. In almost every academic discipline and professional field, the Internet has become an important tool for finding published literature. Through an Internet search you can identify published material in books, journals and other sources with immense ease and speed. An Internet search is carried out through search engines, of which there are many, though the most commonly used are *Google* and *Yahoo*. Searching through the Internet is very similar to the search for books and articles in a library using an electronic catalogue, as it is based on the use of keywords. An Internet search basically identifies all material in the database of a search engine that contains the keywords you specify, either individually or in combination. It is important that you choose words or combinations of words that other people are likely to use.

Now that you have identified several books and articles as useful, the next step is to start reading them critically to pull together themes and issues that are of relevance to your study. Unless you have a theoretical framework of themes in mind to start with, use separate sheets of paper for each theme or issue you identify as you go through selected books and articles.

References :-

1. www.books.google.com
2. www.ln.edu.hk/eng
3. Bulmer, Martin (eds), 1977, *Sociological Research Methods: An Introduction*, London, Macmillan.
4. Cherry, Nita, 2002, *Action Research: A Pathway to Action, Knowledge and Learning*, Melbourne, RMIT Publishing
5. Saravanavel, P. *Research Methodology*; Allahabad: Kitab Mahal, 2003.
6. Sten, H. An Introduction to Literary Research, New Delhi, OMSONS Publication, 1994.

※※※

Scanned by CamScanner

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

C-18-19-38

Impact Factor 6.261 ISSN- 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Multidiciplinary International E-research journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

18th Feb. 2019 Special Issue- 130 (III)

THE ROLE OF GOVERNMENT TO PROTECT THE HUMAN RIGHTS

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce college,
Yeola, Dist. Nashik (M.s.) India

Executive Editor of This Issue
Dr. Vanmala Govindrao Gundre
Principal
Yashwantrao Chavan College, Ambajogai. Dist. Beed.

Co-Editor
Dr. D.R. Tandale
Dr. D.B. Tanduljekar
Dr. A.B. Barure

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon, Dist. Latur

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur 413521

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal
PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
Vol. (III)
18 Feb. 2019 Special Issue - 130

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon. Dist. Latur
18.02.2019

THE ROLE OF GOVERNMENT TO PROTECT THE HUMAN RIGHTS

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editor of This Issue
Dr. Vanmala Govindrao Gundre
Principal
Yashwantrao Chavan College, Ambajogai. Dist. Beed.

Co-Editor
Dr. D.R. Tandale
Dr. D.B. Tanduljekar
Dr. A.B. Barure

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon. Dist. Latur-4135..

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal
PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon Dist. Latur

SPECIAL ISSUE – 130 Vol. (III)

Title of the issue : **The Role of Government to protect the Human Rights**

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 400/-

PUBLISHED BY
Mrs. Swati Dhanraj Sonawane,
Director, Swatidhan International Publications, Nashik
E-mail : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net

PRINTED BY
Shaury Publication
Kapil Nagar, Latur-413512
Mob. 8149668999

EDITION :
18 Feb. 2019

PRICE : 400/-

या अंकाचे सर्व अधिकार प्रकाशकांनी स्वतःकडे राखून ठेवलेले आहेत. लेखांचे प्रकाशन व पुनप्रकाशनाचे अधिकार प्रकाशक आणि संबंधित लेखकाधीन समान असून शोध निबंधातील मते ही संबंधित लेखाच्या लेखकांची वैयक्तिक मते आहेत त्या मताशी संपादक व प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

INDEX

1. Human Rights: Types And Significance — 13
   D. K. Andhale and T. A. Gitte
2. Female Feticide – Human Rights violation in India — 17
   Mr. Kulkarni G. A., Mr. Kulkarni P.V.
3. "Human Rights in Indian Constitution" — 21
   Prof. N. B. Devkate
4. The Propagation of Equality and Freedom for Women through Family and Socio-cultural Channels in Mariama Bâ's *So Long a Letter* — 24
   Dr. Jayant S. Cherekar
5. The Role Of Goverment To Protect The Human Rights Human Rights For Education — 27
   Prof.B.K. Amlapure
6. Right To Education And Higher Education In India — 30
   Dr. Suresh T. Samale
7. Human Rights : Characteristics and Types — 33
   Ankush T. Karpe
8. Role of human rights commission to protect the Human Rights. — 35
   Mr.N.S.Waghmare
9. Human Rights and Migration in *The Circle of Reason* of Amitav Ghosh — 37
   Dr. Vasant Bhivaji Gaikwad
10. An Analytical Study on Human Rights in Changing Scenario of International Relations — 39
    Mr.Sagar Sharad Kulkarni
11. Human Rights for Education — 43
    Dr. C. R. Dapke
12. Human Rights Of Women In Indian Perspectives — 45
    Dr. Amreen Sultana Mohd. Khalil
13. Legal Protection of Farmer Rights — 48
    Dr. Ravikumar Gangaram Suryavanshi
14. The Tribal Issue and Human Rights — 52
    Chandrakant Balaji Bhise

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon, Dist. Latur
PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner
Scanned with CamScanner

15. Human Rights: Functions And Importance 56

B. G. Patil

16. Understanding The Right To Health 58

Dr. Swati S. Ardhapurkar

17. Mrs. Bharti Patel : Gender Biased Mother in Mahesh Dattani's Play Tara 61

Dr. M. S. Rajpankhe

18. The Role of Literature in the Protection and Preservation of Human Rights 63

Shivnarayan Waghmare

19. Human Rights In Indian Constitution : A Brief Review 68

Dr.Vaishali E. Aher

20. Perspectives of Human Right in Indian English Fiction 70

Prof. Mane Rajabhau Sidaji

21. Human Rights and children 73

Dr.Ranee Jagannathrao Jadhav

22. Human Rights of Women in India –A Current Scenario Analysis 76

Dr. Mrs. Manisha Vinay Aole

23. Human Rights & Women 79

Dr. Meena S. Kadam

24. Libraries And Human Rights 81

Mr.Sunil T. Bhosale

25. Role of Government in providing education and skill-orientation in post liberalization period. 83

Ms. Shital K. Rawal

26. Importance, Characteristics and Types of Human Rights 86

Mr. Sandip Haribhau Shirsath

27. Baby Kamble's *The Prisons We Broke*: The Rebel against the Patriarchal ociety 89

Arya Dhanaji Wamanrao

28. Human Rights Protection of Tribal Community through Good Governance . 92

Datta B. Jadhav

29. Provisions and Agencies for Protecting Human Rights 95

30. Sanjay B. Salunke

31. Human Rights in World perspectives 98

Dr. Rajendra D. Shinde

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon Dist. Latur

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN- 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) – 0.676 Special Issue – 130 (III) | Feb. 2019 | UGC Approved No. 40705
The Role of Government to protect the Human Rights

Perspectives of Human Right in Indian English Fiction

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon Dist. Latur

Prof. Mane Rajabhau Sidaji
Dept. of English, Shivjagruti Senior College, Nalegaon, Tal. Chakur Dist Latur.

Abstract: *Over a very long stretch of time, Indian culture has been the product of a synthesis of cultures and religions that came into contact with the enormous Indian sub continent. The rights of man have been the concern of all civilizations from time immemorial. The concept of the rights of man and other fundamental rights was not unknown to the people of earlier periods. In India the "Dharma" of the Vedic period in have championed human rights throughout the history of human civilization like the jurisprudence of Lao Tze and Confucius in China and The Babylonian Laws and the Assyrian laws in the Middle East. Human rights are birth right inherent in all the individuals irrespective of their caste, creed, religion, sex and nationality. These are essential for all round development of the personality of the individual in society. There is also need to protect and made available to all individuals. Literature has sincerely contributed to the protection of human rights. It can inspire us to change our world and give us the hope, passion and strength to fight to create a better future for us. The literary creations are the mirror of society. The writers of Indian writing in English, specially novelists are aware of human rights and its importance in the day to day life of Indians. The protagonists of R.K. Narayan present the ironies of life and the heroines expose the deprivation of common house-wives who are denied equal rights in their day to day life. Mulk Raj Anand is a great humanist and his prime concern is human predicament. Manohar Malgoankar, Kamla Markandeya, Anita Desai are the other Indian novelists who discussed the violation of huan rights of women in the Indian society. Khuswant Singh and Salman Rushdie draw attention towards sexual abuse of children. Thus, literature carries the human experience which reaches the heart of those who have been treated improperly by denial of basic human rights.*

Key Words: Indian English Fiction, Human Rights, Literature.

Literature has the important role for protecting of human rights. The goal of literatures relating to human rights is to combine the literary driving force with the motivation for action, what is a fundamental and integral element of the struggle for protection of human right. The literature which deals with the human right issues thus directly or indirectly, promote values of human rights. The literary creations in Indian Writing in English are the mirror of society. The novelists of Indian writing in English are keenly aware of the fundamental incongruities which life and world are confronting us in day to day life. They accept the reality as it is presented before them. They see the society and its development with an ironic detachment and accept reality ungrudgingly.

Novelists Mulk Raj Anand reacts sharply against social injustice, deprivation and discrimination existing in the society. R.K. Narayan, prefer to sit at the fence and see no point in attempting to citizen or correct things. R.K. Narayan, therefore says in *Mr. Sampath* (1949), that it is "futile and presumptuous occupation to analyse, criticize and attempt to set thing right anywhere". R.K. Narayan's central characters show everything that occurs in the every walk of society. R.S. Singh rightly says; "Narayan's heroes are aware of social and political changes, but they do not take sides, nor do they commit of responsibility to the extent it helps him to bring out their human qualities. His vision is comic and his central concern is vivid presentation of the ironies of life." They expose the denial and deprivation of human right and probes the ills of society too, but for never sadistic pleasure or for scatting disgust among readers and their chief aim is to highlight the hypocrisy of ideals, ambitions and pride but not to guide the society in any particular direction but simply to make us realize.

R. K. Narayan's '*The Dark Room*' (1938) demonstrates the typical Indian attitude to family life and expose the deprivation and predicament of common house wives, who are denied equal rights in their day to day life. The right of equality as enshrined under Article 14 of Constitution of India is virtually meaningless for them. The heroine, Savitri, typifies all suffering house wives of our society who are exploited by all means in their life. '*The English teacher*' (1945), says Graham Greene, satirizes the fault in existing education system which "makes us (nothing but) morons, cultural morons, but efficient clerks for all your business and administrative offices". The novels of R.K. Narayan, therefore, are more a sociological document than a literary piece of work. Mulk Raj Anand is keenly aware of society and he choose a central character through whose view point he stares at the various absurdities, eccentricities and other ills of

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524
Scanned with CamScanner
Scanned with CamScanner

society where basic human rights are denied to anybody. Anand, therefore, is great humanist and his prime concern is human predicament. The major thematic concern of Anand's novels is the economic exploitation of weaker section of society and existing class discrimination causing serious inequality. Anand's '*Untouchable*' (1935) highlights the pitiable condition of down trodden people in Indian society, and existing Brahmin's, hypocrisy that live a double standard in life. '*Coolie*' (1936) highlights the pains and predicaments of poor working people. '*The Road*' (1961) exposes the 'establishment' because that is the first step towards the new world of freedom and equality of human dignity and happiness. His novels present minute pictures of Indian society with special focus on the plights of poor people.

Anita Desai is interested in exploring the social structure through the individual protagonist of her novels. '*Cry, the Peacock*' (1963) highlights the problem of 'misfit marriages'. Maya is a young girl in her full youth and emotions but she is compelled by the circumstances to marry an old man. The right of life and liberty enshrined under Article 21 of Constitution is virtually meaningless for her. '*The village by the Sea*' (1982) highlights the real existence of the poverty stricken people of India. Khushwant Singh also deals with various human problems. His first novel, '*Train to Pakistan*' (1956), is one of the finest novels of Indo-Anglian fiction. It present real pictures of communal violence erupted during partition of India. In the novel, '*The Company of women*' (1999), he highlights the sexual abuse of children. Molly in the novel explains as to how she was sexually exploited by her near relative and says; "it was my own uncle, my mother's younger brother, a good twenty years older than me. Beast! Took advantage of poor, innocent me" Another character, Shushantika, also admits that she was sexually exploited while she was a minor and says," I was sixteen. Nothing romantic about the deflowering of my own uncle, my father's younger brother. This usual thing, you know a close relative whom you trust. It seemed harmless enough at first kissing and cuddling, that sort of thing. Then he thought he'd me worked up and started playing with my breasts and stroking my crotch." (P 267)

Salman Rushdie in his novel, *Shame* (1983), highlights the socio-economic condition of Bihari Muslim, called *Mohajirs*, living in Pakistan after partition of India. The community is treated differently and they are struggling hard to protect their civil liberties in the country. *In 'The Satanic Verses'* (1988), highlights the social inequality among Hindus and as to how lower caste men are called "Scheduled Caste". The novel depicts as to how these lower caste men are not allowed to fetch water from the village's common well and thus condemns ironically these water-tight divisions existing in the Indian society. In the novel, '*The Moors Last Sigh*', Rushdie highlights corruption in Churches where the sex starved young priest sometimes endeavour to exploit the innocent girls. Rushdie also reacts sharply against sexual abuse of minor children at other level. He shows as to how Uma Saraswati, an art student of M.S. University, Baroda, was sexually abused when she was a minor child by an uncle (Father's Colleague). She came from a respectable Gujrati Brahmin family, but had been orphaned at young age. Her mother, a depressive, had hanged herself when Uma was just twelve and her father, driven mad by the tragedy, had set himself on fire. Uma had been rescued from penury by a kind 'uncle', actually not an uncle, but a teaching colleague of his father," who paid for her education in return for sexual favours (so not's kindly' either)".

It is the primary duty of every country and state to provide the right of adequate food, health. These rights should be used by every citizen without considering sex, religion, caste, class or sect. Violation of human right has become very common in world. News papers, T.V. channels inform us that every day and every moment, Human Rights are being violated. In serious sense of speaking 'Human Right' means the right of life, liberty, equality and the dignity of an individual irrespective of caste, creed and sex. The protection and preservation of these human rights is a great challenge for every country.

The human rights of women are violated from birth to death. Even female's right to born is taken away by sex determination tests; female infanticide is common in our country. In India women are treated as secondary, most of the women do not enjoy any rights at all. Because they are living according to Manu's law: at first as per with of father, after marriage as per the wish of husband and in the old age as per the whims of sons and now a days as per whims of daughter-in-law also. It is not the duty of only Government but also the responsibility of every citizen to protect and safe guard the human rights.

Conclusion: The novelists of Indian writing in English thus, are keenly aware of various happenings of society. They never miss to react against the denial and deprivation of human rights and civil liberties such as inequality, exploitation, discrimination, untouchablity and also denial of human rights etc. The novels of Indian writing in English presents socio-political situation of society and some of the novelist may, therefore, be regarded as the "human rights activist behind mask" for their presentation in the course of

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon, Dist. Latur
PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524
Scanned with CamScanner
Scanned with CamScanner

expression of creative urge. The meaning of gender and sexuality and the balance of power between women and men at all levels must be reviewed. Violence against women requires challenging the way that gender roles and power are articulated in society. In many countries women have a secondary status. Changing people's attitude and mentality towards women will take a long time. Raising awareness of the issues of violence against women and educated men to see women a human being is as important as taking legal steps to protect women's human right. The National Human right Commission cannot be blamed, when the entire society is capable in the respect of Human Rights violation. It is not NHRC to keep vigil on every human being in the country. No commission can police every corner of the country. It is we people; it is the duty of every citizen to rise the occasion. This can be brought up by only through general awakening which make everyone understand the eternal values of life and dignity of an individual irrespective of casts, class, sex, crud and sect.

Reference:

1. Arundhati Roy, '*The God of Small Things*', Flamingo, London, 1997
2. Anita Nair, '*Ladies Coupe*', Penguin Books, New Delhi, 2001.
3. D.D. Basu *Human Right in Constitution -al Law*, Universal Books, Delhi, 1994.
4. Nayantara Sahgal, '*Rich Like Us*', Heinemman, London, 1985.
5. R.S. Singh *Indian Novel In English*, Arnold Heineman, New Delhi, 1947.
6. www. wikipedia.Org/wiki/Human_rights_ literature

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon, Dist. Latur

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

C-19-20-19

Nutan Vidyalaya Sevabhavi Education Society, Umri

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Art's, Commerce & Science Mahavidyalaya, Umri, Dist. Nanded (M.S.)

(Affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded)

(Recognition U/S 12(B), 2 (F) of the UGC Act 1956)

Website : www.lbdgmu.in

Email: lbdgcollege@rediffmail.com

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon, Dist. Latur

One day Interdisciplinary National Conference

On

"Rural Development : Issues & Challenges"

21st December 2019 2019-20

Organized by

Internal Quality Assurance Cell

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Art's, Commerce & Science Mahavidyalaya, Umri

Collaboration with

Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded (M.S)

Chief Editor

Dr. Tukaram Vaijanathrao Powale

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur

Co – Editor

Dr. Z. R. Pathan, **Dr. D. D. Kolhekar,**

Dr. G. P. Yedle, **Dr. V. V. Bhoyar.**

Scanned with CamScanner

Published by : Aarhat Publication & Aarhat Journal's

Mobile No : 9922444833 / 8355852142

21st December 2019

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon, Dist. Latur

ISSN : 2278- 5655

Volume – VIII, Special Issue – XXIII

© Nutan Vidyalaya Sevabhavi Education Society, Umri
Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Art's,
Commerce & Science Mahavidyalaya, Umri, Dist. Nanded (M.S.)

Chief Editor : Dr. Tukaram Powale

Co-Editor : Dr. Z. R. Pathan, Dr. G. P. Yedle, Dr. D. D. Kolhekar, Dr. V. V. Bhoyar.

EDITORS :

Disclaimer :

The views expressed herein are those of the authors. The editors, publishers and printers do not guarantee the correctness of facts, and do not accept any liability with respect to the matter published in the book. However editors and publishers can be informed about any error or omission for the sake of improvement. All rights reserved.

No part of the publication be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording and or otherwise without the prior written permission of the publisher and authors.

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413521

Scanned with CamScanner

113	संजय नामदेवराव आठवले	आसाराम लोमटे यांच्या साहित्यातील [illegible] ग्रामदर्शन	561
114	प्रा. डॉ. ल. ना. वाघमारे	ग्रामीण समुहातील दलितांचे अस्तित्व दलित आत्मकथनांतून शोध	566
115	डॉ. रेखा गंगाधर हिंगोले	ग्रामिण विकासात पर्यावरणाचे महत्व	571
116	डॉ. डी. डी. भोसले	भारताचा ग्रामीण विकास: एक नवीन दृष्टीकोन	576
117	Dr. Deepak Subhash Waghmare	Role Of Gram Sabha In Rural Development	580
118	प्रा. डॉ. कोंडेकर आर. एस.	कृषी पर्यटन:स्वयंरोजगाराची संधी	584
119	डॉ. लहू दिगंबर वाघमारे	ग्रामविकासातील समस्या मांडणारी कलाकृती 'कोयता'	589
120	Dr. Nirajkumar N. Uplanchwar	Yoga Therapy	594

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon, Dist. Latur

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

ग्रामविकासातील समस्या मांडणारी कलाकृती 'कोयता'

डॉ. लहू दिगंबर वाघमारे
मराठी विभाग
शिवजागृती महाविद्यालय, नळेगाव, ता. चाकूर जि. लातूर

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon Dist.

मराठी ग्रामीण साहित्याच्या इतिहासातील महत्त्वाचा टप्पा मानल्या गेलेल्या कालखंडात म्हणजे १९९० ते २००० च्या दशकात अनेक महत्त्वपूर्ण साहित्यकृती लिहिल्या गेल्या. त्यातही कादंबरी वाङ्मय प्रकारातून लेखन करणारे अनेक नवोदित लेखकही या कालखंडात उदयास आले. त्यातील सरदार जाधव हे नावही आता सर्वपरिचित झाले आहे. ग्रामीण साहित्य प्रवाहातील अनेक ग्रामीण साहित्यिकांनी ग्रामीण भागातील शेती, शेती संस्कृती, धोक्यात आलेला शेती व्यवसाय, वारंवार येणारा दुष्काळ, खत–बी बियाणांचे वाढते भाव, शेती मालाला मिळणारा अत्यल्प भाव विजेचे भारनियमन, जमिनीचे लहान–लहान तुकड्यात होणारे विभाजन, शेतक–यांच्या डोक्यावर चढलेला कर्जाचा डोंगर, या विविध प्रश्नांमुळे होणा–या शेतक–यांच्या आत्महत्या आणि त्यामुळे उद्ध्वस्त झालेला शेतकरी हे सर्व विषय कादंबरी या वाङ्मय प्रकारातून हाताळलेले आहेत. यातील काही विषय सरदार जाधवांनीसुध्दा आपल्या 'कोयता' या कादंबरीतून जिवंतपणे चित्रित केले आहेत.

औरंगाबाद येथील जनशक्ती वाचक चळवळीने या कादंबरीची पहिली आवृत्ती १९९४ मध्ये प्रकाशित केली. त्यानंतर ऑगस्ट २००८ मध्ये या कादंबरीची दुसरी, तर ऑगस्ट २०१४ मध्ये तिसरी आवृत्ती प्रकाशित केली. वेगवेगळ्या वेळी ३ वेळा निघालेल्या या आवृत्त्यांमुळे सरदार जाधवांची ही कादंबरी अनेक वाचक प्रेक्षकांपर्यंत जाऊन पोहोचली. त्यातील आशयामुळे आणि आशयातील वेगळेपणामुळे ती प्रकाशझोतात आली. ही कादंबरी अस्सल ग्रामीण कादंबरी असून त्यातून ग्रामजीवनातील वर्तमानकालीन विविध समस्यांचे अत्यंत कारूण्यपूर्ण चित्रण लेखकाने केले आहे. ग्रामीण भागातील या इतर विविध समस्यांबरोबरच ऊसतोड कामगारांच्याही विविध समस्या यात लेखकाने मांडल्या आहेत. पूर्वसूरीच्या विविध ग्रामीण विषयांबरोबरच या काही वेगळ्या समस्याही या कादंबरीमधून आल्यामुळे ही कादंबरी एक समस्याप्रधान कादंबरी म्हणून नावारूपाला आली आहे. त्यामुळेच या कादंबरीला एक वेगळे परिमाण लाभले आहे. या कादंबरीतील या वेगळ्या आशयामुळे व चित्रणातील जिवंतपणामुळे या लेखकाला मराठवाडा साहित्य परिषदेचा कै. नरहर कुरूंदकर पुरस्कार आणि रोहमारे ट्रस्टचा 'बोरा' पुरस्कार प्राप्त झाला आहे.

दुष्काळाच्या समस्येने ही कादंबरी प्रारंभ होते. दुष्काळ ही शेतक–यांच्या जीवनातील वारंवार येणारी एक जीवघेणी समस्या बनली आहे. या दुष्काळाची पार्श्वभूमी या कादंबरीला

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

साल. १९७१–७२ ला महाराष्ट्रात भीषण दुष्काळ पडला. त्यामुळे ग्रामीण [illegible] शेतकरी संकटात सापडला हा दुष्काळ बखाडीला घेऊन जन्मलेला बालनायक सदा या दुष्काळाच्यावेळी अवघा सव्वा वर्षाचा असतो. आपल्या जन्माच्या वेळच्या या दुष्काळाच्या झळा सदा या बालनिवेदकाच्या निवेदनातून लेखकाने अत्यंत वास्तवतेने चित्रित केल्या आहेत. पाण्याविना जळून गेलेली वावरामधील धाम्याचे मोड, पाखरांनी उकरून खालेले बी, कोंभ, आभाळाने माणसे आणि गुरे यांच्या तोंडातील ओढलेला घास, विहिरीतील अटलेले पाणी, घरातील वांझ झालेले पेव आणि कणग्या आणि अन्नावाचून खंगलेल्या माणसांच्या व गुराढोरांच्या व्यथा वेदना या कादंबरीतून व्यक्त झाल्या आहेत. सरकारने माणसांना जगविण्यासाठी काढलेल्या बिल्डिंगी आणि तळ्याची कामे त्या कामांवर दिलेली सूकडी खाऊन जगणारी माणसे. असे माणसांचे दुष्काळामुळे होणारे हाल आणि ओसाड पडलेली राने यांचे अत्यंत दाहक चित्रण लेखकाने केले आहे. ग्रामसंस्कृतीचा महत्त्वाचा घटक कृषीसंस्कृती हा आहे. त्या कृषिसंस्कृतीतील उद्‌भवलेला दुष्काळ या प्रमुख समस्येचे व दुष्काळामुळे निर्माण झालेल्या वेदनामय जीवनाचे चित्रण लेखक सरदार जाधव यांनी अत्यंत संवेदनशीलतेने केले आहे. निवेदकाच्या निवेदनातून लेखकांने निवेदकाच्या जन्मापूर्वीचे खेडे, वावर, त्यातील पिके आणि त्याची समृध्दता चित्रित केली आहे. ग्रामीण माणसाचे खंगलेपण निवेदन करताना निवेदक म्हणतो "मले कळायला लागल्यापासून मी मायबापावानीच खंगल्याली माणसं पहायली." निवेदकाच्या या निवेदनातून ग्रामीण माणसाचे पारंपरिक शोषण व त्यातून झालेले दुःख याचे हृदयद्रावक चित्रण आले आहे.

प्रस्तुत कांदबरीत ग्रामीण भागातील विविध समस्या व्यक्त झाल्या आहेत. आपला देश संस्कृतीप्रिय समजला जातो आणि या संस्कृतिप्रिय देशात स्त्रियांना देवी मानले जाते, परंतु त्यांना देवीसारखे वागविले मात्र जात नाही. तर त्यांना केवळ भोगवस्तू, दासी समजून त्यांचे शारिरीक, मानसिक शोषण केले जाते. त्यांच्या अब्रूचे धिंडवडे काढले जातात. स्त्री ही पुरुषाची गुलाम आहे. म्हणून तिचे पुरुषाकडून शोषणच केले पाहिजे अशी धारणा समाजात प्रचलित आहे. ती ग्रामीण भागात तर अधिकच आहे. म्हणून कृषी व्यवसायाच्या कामाला आलेल्या ठिकाणी शेती मालकाकडून व गावातील गावगुंडाकडून बलात्कार होतो याचे प्रतिनिधिक चित्रण प्रस्तुत 'कोयता' या कादंबरीतून आले आहे. या कादंबरीतील नंदी ही संकऱ्याची बहीण आहे. संकऱ्याची बायको बाळंतपणासाठी माहेरी जाते. म्हणून संकऱ्या आपल्या बहिणीला नंदीला ऊसतोडीच्या कामासाठी परगावी घेऊन जातो. संकऱ्याचे आणि नंदीच्या नवऱ्याचे भांडण होते. त्यामुळे संकऱ्या नंदीला तिच्या नवऱ्याकडे पाठवत नसतो. अशा नंदीवर ऊसतोडीच्या कामाच्या खोपीवरून गावात दळायला जात असताना गावगुंडाकडून दिवसाढवळ्या बलात्कार होतो. ही घटना ती बाहेर कोणालाही सांगत नाही. तसेच ती आपल्या सोबत असलेल्या सदा या बाल

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524
Scanned with CamScanner

निवेदकालनेही कोणाला सांगू नये म्हणून ती त्याला गळ्याची शपथ घालते. स्वतःची अब्रू झाकण्यासाठी तिला हा अमानुष बलात्कार पचवावा लागतो. अशा अनेक ग्रामीण भागातील स्त्रियांवर दिवसाढवळ्या बलात्कार होतात त्याची दादसुध्दा मागीतली जात नाही. आणि जर मागितली तर त्या बलात्कारित गावगुंडाना पैस्याच्या व सत्ताधीशांच्या बळावर पोलीस पाठीशी घालतात. अन्याय अत्याचाराचे हे सत्र पुढे तसेच सुरू राहाते. ग्रामविकासाला हा एक भयानक अशा प्रकारचा धोका आज संभवताना दिसतो.

दारिद्र्य हा ग्रामीण भागाला मिळालेला एक प्रचंड मोठा शाप आहे. शहरात व्यापार, नोकरी, बाजार यामुळे पैसा असतो. त्याप्रमाणात खेड्यात मात्र प्रचंड दारिद्र्य असते, त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांना या दारिद्र्याची झळ सहन करावी लागते. या कादंबरीतील सर्व व्यक्ती या ग्रामीण जीवनातीलच आहेत. पण भयानक दुष्काळ पडल्यामुळे मराठवाड्यातील खेड्यापाड्यातून सर्व जाती धर्माचे अनेक लोक ऊसतोडीसाठी बेलापूरला जातात. म्हणून त्यांच्या समस्या अनेकविध आहेत. एक ग्रामीण व्यक्ती म्हणून त्यांच्या वाट्याला आलेल्या समस्या वेगळ्या, तर गाव सोडून बेलापूरला ऊसतोडीसाठी आल्यानंतर त्याचे तेथे होणारे शोषण आणि समस्या वेगळ्या. असेही दुहेरी स्वरूपाचे दुःख व त्याने सोडून पडलेला ग्रामीण माणूस हाच या कादंबरीचा मूलगामी विषय आहे. प्रस्तुत कादंबरीतील सर्व अल्पभुधारक शेतकरी केवळ दारिद्र्यामुळेच गाव सोडून ऊसतोडीसाठी बेलापूर परिसरातील गावांमध्ये कामासाठी जातात. तेथेही त्यांना दारिद्र्याचे अनेक चटके सहन करावे लागतात. बेलापूरला कामासाठी जातानाच वाटेत नामाच्या गाडीचे चाक मोडून पडते. तेव्हा ते चाक घेण्यासाठी त्यांच्याकडे पैसे नसतात, तेव्हा भीमाला त्या गाडीसाठी गावातून एक चाक चोरी करून आणावे लागते. दारिद्र्यामुळेच नाईलाजाने त्यांना चोरीही करावी लागते. नीमी आणि वाळकू यांचे सव्वा महिन्याचे मूल–ऊसतोडीच्या कामाला गेल्यास ताप चढून व आजारी पडून केवळ दारिद्र्यामुळेच मृत्यू पावते. त्यांचा पहिला पगार तेल मिठालाही पुरला नाही त्यामुळे त्यांच्या मुलाला औषधपाणी देवून ते वाचवू शकले नाहीत. त्यांना या दारिद्र्यामुळेच अनेकवेळा उपासमार सहन करावी लागते. असाच दुसरा एक प्रसंग निवेदकाच्या आजोबांच्या संदर्भात सांगितला आहे. त्यांचाही मृत्यू औषधपण्याअभावीच झाला कोयतेवाडीतील झोपड्यांनी पेट घेतली आणि झोपड्या जळून गेल्या व ऊसतोड कामगारांच्या दारिद्र्यात भरच पडली. या दारिद्र्यामुळेच झोपड्यात जळालेल्या आपल्या पत्नी मुलांना भीमा वाचवू शकला नाही. एवढेच नाही तर ऊसतोडीसाठी गेलेल्या सर्वच अल्पभुधारक शेतकऱ्यांना या दारिद्र्याची झळ म्हणूनच नेहमीच उपासमारीला व अनेक भयावह प्रश्नांना सामोरे जावे लागते.

प्रस्तुत कादंबरीत ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांच्या व शेतमजुरांच्या सावकाराकडून होणाऱ्या शोषणाचे अत्यंत दाहक चित्रण आले आहे. या कादंबरीतील नामा ढोल्या

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

सावकाराकडून उधारीवर दुकानातून साहित्य आणतो. आणि त्या गावची ऊसतोडणी संपल्यामुळे तो दुसऱ्या गावी आपल्या सर्व सोबत्यांसोबत निघतो तेव्हा ढोल्या सावकाराला हे कळते तेव्हा तो दुसऱ्या गावी जाणाऱ्या नामाच्या बैलगाडीसमोर आपली गाडी लावतो आणि नामाला खाली ओढून बेदम मारहान करतो. नामा विनंती करतो, दुसऱ्या गावी गेल्यावर परत उधारी आणून देण्याचे मान्य करतो. तरीही ढोल्या सावकार त्याचे काही ऐकत नाही. उलट बुटाच्या लाथांनी तो नामाला घायाळ करतो. या प्रसंगाच्या वाचनाने वाचकाचे मन पिळवटून जाते. ग्रामीण जनतेचे सावकाराकडून होणारे शोषण या कादंबरीतील अनेक प्रसंगातून विशद होते. निवेदकाचे आजोबा आजारी पडतात, औषधपाण्याला पैसे नसतात तेव्हा निवेदकाचे दादा घरातील तांब्याचा हंडा वडदाच्या सावकाराकडे गहान ठेवण्यासाठी घेऊन जातात. तो हंडा गहाण ठेवून पन्नास रूपयाची मागणी ते करतात, पण तेवढ्या किंमती हंड्याला तो सावकार केवळ अठरा रूपये देतो. तेव्हा निवेदकाच्या दादाला काही बोलता येईना या प्रसंगातून सावकाराकडून होणारे शोषण व्यक्त होते.

अल्पभुधारक शेतकऱ्यांचे व ग्रामीण जनतेचे शोषण सर्वचजण कसे करतात. त्यात केवळ शहरीच नाही तर ग्रामीण व्यक्तीसुध्दा कशा सहभागी आहेत. याचेही चित्रण या कादंबरीतून आले आहे. स्वतःच्या शेतात पिकलेली ज्वारी निवेदकाच्या दादांनी दुकानावर नेऊन पंच्याहत्तर पैसे किलो या भावाने विकली आणि पुढे जेव्हा घरात खायला ती कमी पडली तेव्हा मोलमजुरीचे पैसे घेऊन दादा तीच ज्वारी दीड रूपये भावाने विकत घेतली. दादानी अथक परिश्रमातून मिळवलेल्या या ज्वारीतून त्यांचे होणारे शोषण हे येथील शेतकऱ्याच्या भयावह शोषणांचे चिंतन मांडणारे आहे. सावकाराप्रमाणेच ऊसतोडीसाठी सर्व अल्पभुधारक शेतकऱ्यांना घेऊन जाणारा मुकादमही सर्व कामगारांकडून दहा टक्के कमीशन घेतो. तो स्वतः काहीही काम न करता प्रत्येक कामगारांच्या मोबदल्याचा दहा टक्के हिस्सा वसूल करतो. यावरून केवळ सावकारच नाही तर ग्रामीण भागातील इतरही अनेक घटक ग्रामीण जनतेचे सर्वांगीण प्रकारचे शोषण कसे करतात ते या कादंबरीतून व्यक्त झाले आहे.

ऊस तोड कामगारांच्या शोषणात सहभागी असलेले इतरही काही घटक या कादंबरीतून लेखकाने सांगितले आहेत. त्यांचे हे शोषण केवळ आर्थिक, शारिरीक आणि लैंगिकच नाही, तर ते त्यांच्या मृत्यूपर्यंत व मृत्यूनंतरही सुरूच राहते. याचाही प्रत्यय या कादंबरीतून येतो. बालनिवेदकाचा चुलता जानकुदादा हा आपल्याच शिवारात डोकीसेंटरमधील ऊसतोड कामगार म्हणून मध्यरात्री ऊसाचा ट्रॅक्टर भरण्यासाठी जातो, ट्रॅक्टरमध्ये बसून परत येताना ट्रॅक्टर उलटून ऊस अंगावर पडल्याने जानकुदादाचा मृत्यू होतो. त्यानंतर त्यांच्या प्रेताचा पंचनामा होऊ नये म्हणून त्या कारखाण्याचे चेअरमन आबासाहेब पुलोदकर हा मृत्यू दडपून टाकतात. त्याच्या

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

कुटूंबियांना कोणत्याही प्रकारची मदत देत नाहीत. मळ्याच्या टाळूवरील कोपी खोपीचा हा भयानक प्रकार या ऊसतोड कामगारांच्या वाट्याला आलेला दिसतो.

प्रस्तुत कादंबरी समस्याप्रधान कादंबरी असल्यामुळे या प्रमुख समस्यांबरोबरच इतरही काही समस्या यात आल्या आहेत. निवेदकाचे दादा पहाडू यांना दारिद्र्यामुळे पेरणीसाठी पार्वतीच्या म्हणजे आपल्या पत्नीच्या गळ्यातील मंगळसूत्र विकावे लागते. त्याच पेरणीच्या पिकाच्या कापसावर फवारणी करण्यासाठी पैसे मिळत नाहीत. त्यामुळे कापसाचे नुकसान होते. पहाडूने स्वतः मुकदम होऊन काही लेबरला ऊसतोडीच्या कामाला नेतो व स्वतःही काम सुरू करतो. पण काहीजण पैसे घेऊन येतच नाही, काहीजण येऊन अर्ध्यावरच निघून जातात. त्यात पहाडूचे आतोनात नुकसान होते. उत्तम दादाच्या विहिरीच्या पाण्याच्या आधारावर पहाडू आपल्या शेतात ऊसाची लागवड करतो परंतु पाणी अपुरे पडल्यामुळे म्हणावा तसा ऊस पिकत नाही. आणि पिकलेला ऊस कारखाना घेत नाही. परिणामी पहाडू आपल्या हाताने आपल्या ऊसात गुरे सोडतो. आपल्या दारिद्र्याला झाकता झाकता पहाडू आणि पार्वती यांना यातायात करावी लागते. आपल्या गावच्या यात्रेत प्रवाशांना ने आण करण्यासाठी बैलगाडी चालवायचा उद्योगही तो करतो. त्याच्यापुढे एक नाही तर अनेक संकटे सतत येत राहतात. त्यावर मात करण्याचा प्रयत्न तो करतो, त्यातून त्याची यातायात आणि त्याचे सामर्थ्य आपल्या दृष्टोत्पत्तीस येते. पहाडू आणि पार्वती यांच्या प्रतिनिधिक चित्रणातून ग्रामीण भागातील अल्पभुधारक शेतकरी, त्याचा शेतीचा व्यवसाय तोट्यात येत असल्यामुळे त्याने स्वीकारलेला ऊस तोडीचा व्यवसाय आणि या दोन्ही ठिकाणी त्याचे होणारे शोषण या कादंबरीत जिवंतपणे व्यक्त झाले आहे. ग्रामविकासात येणाऱ्या अनेक कारणांचा उहापोह या कादंबरीत करण्यात आला आहे. तसेच ग्रामीण जीवन आणि ग्रामसंस्कृती तिच्या सर्व घटकासह लेखकाने अत्यंत वास्तवपूर्णरित्या चित्रित केला आहे. या सर्व समस्या मांडण्यासाठी व यातून ग्रामविकास साधण्यासाठी ही कादंबरी परिपूर्ण ठरली आहे.

संदर्भ :

१) सरदार जाधव – 'कोयता' जनशक्ती वाचक चळवळ, औरंगाबाद तृतीय आवृत्ती, ऑगस्ट २०१४.

२) डॉ. रविंद्र ठाकूर – 'मराठी ग्रामीण कादंबरी' मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती नोव्हेंबर, १९९३.

३) डॉ. हरिश्चंद्र थोरात – 'कादंबरी:एक वाङ्मयप्रकार' शब्द पब्लिकेशन, मुंबई आवृत्ती पहिली ऑगस्ट २०१०.

४) डॉ. रेखा जगनाळे – 'प्रादेशिक ग्रामीण साहित्य' विजय प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती, मार्च २००७.

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

C-1.9-20-20

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE ★ Nalegaon, Dist. Latur ★

सर्वव्यापी अण्णा भाऊ

संपादक
डॉ. देविदास हारगिले, डॉ. नागेश सुर्यवंशी
डॉ. सोमनाथ कदम, डॉ. राज ताडेराव

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

संवाद प्रकाशन, कोल्हापूर

Scanned with CamScanner

संवाद

सर्वव्यापी अण्णा भाऊ
डॉ. देविदास हारगिले, डॉ. नागेश सुर्यवंशी
डॉ. सोमनाथ कदम, डॉ. राज ताडेराव
भ्रमणध्वनी- ९४२३७३१३८२

प्रकाशक
अनिल म्हमाने/शोभा चाळके
संचालक
संवाद प्रकाशन प्रा. लि.
८७३, क/२, सी वॉर्ड, सिद्धीश्री प्लाझा,
राजाराम रोड, कोल्हापूर- ४१६००२
मो. ०९८२२४७२१०९, ०९८९०५५४३४०
Email-anilnirmiti@gmail.com

प्रथमावृत्ती : २७ मे २०२०
मुखपृष्ठ : गंगाधर म्हमाने
मुद्रक : मिरर ऑफसेट, कोल्हापूर

ISBN : 978-93-87322-79-0

स्वागतमूल्य : रु. ३५०/-

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE
OFFICE
Nalegaon Dist. Latur

लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे
यांच्या संघर्षांच्या काळात त्यांना
सांभाळणारे, सहकार्य करणारे
अण्णा भाऊंचे
मित्र, कार्यकर्ते, कलावंत
आणि
जयवंतीबाई
यांना समर्पित...

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon. Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

१५. अक्षर साहित्याचा निर्माता : अण्णा भाऊ साठे / १४१
विद्या राईकवार

१६. साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे आणि माझी मैना लावणी / १६१
सुनिल हेतकर

१७. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील तत्वज्ञान / १७१
डॉ. देविदास हारगिले

१८. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील मुस्लीम समाजजीवन / १७६
डॉ. राजेखान शानेदिवान

१९. प्रतिभावंत लेखक आणि कलावंत–अण्णा भाऊ साठे / १८५
डॉ. नागेश सुयंवंशी

२०. लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे आणि त्यांचे पोवाडे / १८९
रमेश सावंत

२१. अण्णा भाऊ साठे आणि छत्रपती शिवाजी महाराज / १९४
डॉ. शरद गायकवाड

२२. प्रगत साहित्य चळवळींचे जनक : अण्णा भाऊ / २०५
रागिणी लडगे

२३. लोकनाटयाचे जनक : अण्णा भाऊ साठे / २१२
शंकर गच्चे

२४. उपेक्षितांचा आवाज : अण्णा भाऊ साठे / २२०
सुदेश भालेराव

२५. लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे एक अजरामर साहित्यिक / २३६
प्रा. दशरथ रसाळ

२६. अण्णा भाऊंच्या इनामदार नाटकातील न्यायी संघर्ष / २४२
डॉ. जयद्रथ जाधव

२७. मानवतावादी विचारवंत : अण्णा भाऊ साठे / २४९
डॉ. विठ्ठल भंडारे

२८. पुरोगामी लेखक : अण्णा भाऊ साठे / २५२
प्रा. श्रीमंत दोरवे

२९. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील परिवर्तनशील विचार / २५६
डॉ. लहू वाघमारे

३०. अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथेतील स्त्रीचित्रण / २६३
प्रा. सीमा हडकर

३१. अण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबरीतील फकीरा एक संघर्षमय कथानक / २६८
प्रा. जगदीश राणे

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon, Dist. Latur

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur

जगण्यासाठी लढणाऱ्यांच्या अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथा

आचार्य प्र. के. अत्रे

अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथेचे एका वाक्यात वर्णन करावयाचे झाल्यास असे सांगता येईल की, त्या जगण्यासाठी लढणाऱ्या माणसांच्या कथा आहेत. त्यांनी आपल्या कथांमध्ये निरनिराळी माणसं रंगवली आहेत; पण सर्वांच्या रक्तातून एकच लढाऊ ईर्षा वाहत आहे. त्या सर्वांना मानाने जगायचे आहे. तीव्र सामना करायचा आहे. अंगात असेल नसेल तेवढे बळ एकवटून त्यांना आक्रमक वृत्तीशी सामना द्यायचा आहें. आणि त्यात त्यांना जिंकायचेही आहे. हा त्यांचा गुण डोळ्यात प्रथम भरतो. ती कच खाणारी, हार मानणारी माणसे नाहीत. त्यांची छाती नेहमीच ताठयाने उभारलेली आहे. धडक द्यायला मस्तक नेहमीच पुढे झुगारलेले आहे. त्यांच्या कथां मध्ये इथून-तिथून एकच झुंजार मराठी बाणा आवेशाने स्फुरताना दिसून येतो.

अण्णा भाऊंच्या कथेतल्या माणसांचा पिंड हा असा कणखर आणि टणक आहे. जीवनाच्या सामान्य धडपडीत देखील मराठ्यांचे हे क्षात्रतेज लोपलेलं दिसत नाही. त्या पराक्रमी कथा अण्णा भाऊंनी तितक्याच तेजस्वी भाषेत रंगविल्या आहेत. मराठी साहित्यात ग्रामीण वाङ्‌मयाचा एक स्वतंत्र वैशिष्ट्यपूर्ण असा वर्ग निर्माण झालेला दिसतो. त्यात कऱ्हाड सातारा कडील जीवनाचे चित्रण विपुल प्रमाणात केलेले आढळते. अण्णा भाऊंची कथा ही सातारच्या पंचक्रोशीत वावरत आहे. वारणेच्या खोऱ्यात तिचा श्वासोच्छ्वास चालला आहे. त्यांच्या कथांचा जन्म सह्याद्रींच्या त्या ऐतिहासिक दऱ्याखोऱ्यातच झाला आहे; पण मराठीतल्या इतर सातारकरांपेक्षा अण्णा भाऊंची तऱ्हा वेगळी आहे. छत्रपतींच्या घोड्याची सातारच्या मातीत रुजलेली पाऊलखुण आपल्या छातीवर अभिमानाने मिरवणारे अण्णा भाऊ इतरांपेक्षा निराळ्या तेजाने डोळ्यात भरतात. सातारची माणसे इतरांनी पुष्कळ रंगवली आहेत. शब्दांना नुसता आकार देणे सोपे आहे. त्या आकाराला आत्मा देणे त्याहून अवघड आहे. ते देखील काही लेखकांना सहज साधून जाते; पण त्या आत्म्यामागची इतिहास परंपरा शोधणे आणि तिचा अर्थ लावता येणे फार अवघड आहे. हे सहसा साधत नाही.

अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील परिवर्तनशील विचार

डॉ. लहू वाघमारे

अण्णा भाऊ साठे हे थोर साहित्यिक आहेत ते आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे महान साहित्यिक आहेत. हे आता जगन्मान्य झाले आहे. त्यांचे साहित्य हे स्थलकालातीत आहे. त्यांच्या अनेक साहित्यकृतीचे जगातील विविध भाषांमध्ये अनुवाद झालेले आहेत. या कारणांनी ते जागतिक कीर्तीचे साहित्यिक ठरतात. त्यांच्या साहित्यातील जाणीव ही विश्वजाणीव आहे. कारण त्यांच्या साहित्यातील शोषित पीडित वंचित समाजाचे प्रातिनिधिक रूप त्यांच्या साहित्यातून व्यक्त झाले आहे. संबंध जगाची समाजव्यवस्था ही गरीब आणि श्रीमंत अशा आर्थिक विषमतेत विभागली गेली आहे. ही विषमताधिष्ठित समाजव्यवस्था बदलण्यासाठी लागणारे वैचारिक सामर्थ्य अण्णा भाऊंनी आपल्या साहित्यातून प्रकट केले आहे. कार्ल मार्क्सच्या विचारांचा खूप खोलवर परिणाम त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर व साहित्यावर तर झालाच. त्याशिवाय मॅक्झिम गॉर्की यांच्या विचारांचाही त्यांच्या साहित्य व जीवनावर प्रभाव होता. एवढेच नाही तर या आर्थिक विषमतेविरुद्ध लढणाऱ्या माओ त्से तुंग, लेनीन यांचाही प्रभाव त्यांच्या साहित्यावर आहे.

या आर्थिक विषमतेबरोबरच भारतीय समाजजीवनात खोलवर रुजलेल्या सामाजिक विषमतेला व युगानुयुगाच्या सामाजिक अमानुषतेला खतपाणी घालून जातिभेद, वर्णभेद जोपासणाऱ्या मनुप्रणित समाजव्यवस्थेची चिकित्सा करून ती. नष्ट करण्यासाठी ज्यांनी आयुष्य समर्पित केले त्या म. फुले, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि छ. शिवाजी महाराज यांच्याही कार्याचा व विचारांचा आदर्श अण्णा भाऊंसमोर होता. म्हणूनच या सर्व महामानवांचे विचार व मूल्ये त्यांच्या साहित्यामध्ये एकरूप झालेली दिसतात. संबंध विश्वातील मानवाच्या मुक्तीची येथे मुहूर्तमेढ रोवणाऱ्या या सर्व महापुरुषांचे क्रांतीगर्भ व मूल्यगर्भ विचार अण्णा भाऊंनी आपल्या साहित्यातून प्रभावीपणे अविष्कृत केले आहेत. महाराष्ट्र ही शूरवीरांची व थोरांची भूमी आहे. तर ती लेखकाची तर ती

SHIV JAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE
PRINCIPAL
Shiv Jagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

खाणच आहे. येथे अनेक थोर साहित्यिक व महाकवी जन्मले. त्यांनी येथे अनेक महाकाव्ये लिहिली परंतु त्यांनी दलितांच्या व्यथा वेदनांकडे मात्र पूर्णपणे पाठ फिरवली. त्यांना दलित शोषितांचा, वंचितांचा आक्रोश ऐकू आला नाही. म्हणूनच दलितांचे, श्रमिकांची हे खूप मोठे जग व त्यांचे अपमानास्पद जगणे साहित्यापासून उपेक्षितच राहिले. हे त्यांचे जीवन अण्णा भाऊंनी आपल्या साहित्यातून क्रांतिकारकपणे व्यक्त केले. फकिराला मिळालेली तलवार फकिराच्या पणजोबांना छत्रपती शिवाजी महाराजांनी भेट दिली आहे. असे फकीरा म्हणतो. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या हातची तलवार आपल्या घराण्यात आली याचा खूप मोठा आभिमान त्यांना आहे. हाच फकिरा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या 'शंभर दिवस शेळी होऊन जगण्यापेक्षा एकच दिवस वाघ होऊन जगा' या तत्त्वांचे पालन करताना दिसतो. तसेच 'सापळा'सारख्या इतरही अनेक कथांमधील महार मंडळी स्वाभिमाने जगताना दिसून येतात. मेलेली गुरे ओढणे त्यांचे मांस खाणे ते सोडून देतात. तर 'बुद्धाची शपथ' या कथेतून तर अण्णा भाऊंनी बौद्ध तत्त्वज्ञानाचा प्रचार व प्रसार केला आहे. अशा या महापुरुषांच्या विचारांचा व मूल्यांच आग्रही पुरस्कार अण्णा भाऊंनी आपल्या परिवर्तनशील साहित्यातून केला आहे. साहित्याच्या सर्वच प्रकारांतून लेखन करून अण्णा भाऊंनी मराठी साहित्य समृद्ध केले आहे. त्यांचे शाहिरी वाङ्.मय तर मराठी वाङ्.मयातील शाहिरीशी नांते सांगतेच. त्याशिवाय ते आधुनिक विचारसरणीचाही प्रचार व प्रसार करते. प्रस्तुत शोधनिबंधातून अण्णा भाऊंच्या शाहिरी वाङ्.मयाचे परिवर्तनशील रूप आणि त्यांचे वेगळेपण यांचाही शोध घेण्यात आला आहे.

शाहिरी ही महाराष्ट्रांची लोककला आहे. ही शाहिरी तमाशाचे जणू प्राणतत्त्वच आहे. गण, गवळण सादर झाली की शाहिरी म्हणजेच लावणीचा बहारदार कार्यक्रम सादर होतो. मराठेशाहीत व पेशवेशाहीत या शाहिरी वाङ्.मयाने मराठी माणसाचे मनोरंजन केले. तसेच पोवाडयासारख्या वाङ्.मय प्रकारातून शूरवीरांचा गौरव केला. अण्णा भाऊंनी ही शाहिरी वाङ्.मयाची परंपरा पुढे चालवली. शाहीर अमर शेख, द. ना. गव्हाणकर, शाहीर आत्माराम पाटील, चंदू भंडारकर शाहीर, लीलाधर हयगडे या सर्व शाहिरांच्या बरोबर अण्णा भाऊंनी हिरीरीने लेखन केले, लाल बावटा या कलापथकातूनही त्यांनी शाहिरी सादर केली. संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ, गोवा मुक्तीची चळवळ, मुंबई मराठी मुलखासाठीची चळवळ, स्वातंत्र्याची चळवळ या विविध विषयांवर व चळवळीवर

Scanned with CamScanner

त्यांनी अनेक शाहिरी लेखन केले आहे. कामगार आणि दलित शोषितांच्या शोषणावर तर त्यांनी आपल्या शाहिरीचा खूप मोठा भाग खर्च केला आहे. त्यांचे शाहिरीलेखन हे इतर शाहिरांच्या शाहिरीपेक्षा क्रांतिकारक आहे. त्यांनी पूर्वीच्या शाहिरीपेक्षा आपल्या शाहिरी लेखनात क्रांतिकारक स्वरूपाचे बदल केले . हे त्यांचे परिवर्तन समाज विकासासाठी अत्यंत आवश्यक ठरलेआहे. त्यांनी पारंपारिक शाहिरीचो आराधात्मकदृष्ट्या पूर्ण मांडणी आपल्या लेखनातून बदलून टाकली. पूर्वीच्या तमाशाचा वापर अण्णा भाऊंनी आपल्या चळवळीसाठी व समाज परीवर्तनासाठी केला. पारंपरिक तमाशाची सुरुवात गणपतीच्या गणाने होत होती. ही पारंपरिक प्रथा अण्णा भाऊंनी मोडीत काढली आणि आपल्या मातृभूमीत व महाराष्ट्रात समता प्रस्थापित करणाऱ्या छ. शिवाजी महाराजांना वंदन करून त्यांनी शाहिरीला सुरुवात केली. हे अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्य लेखनातील खूप मोठे परिवर्तन समाज सुधारण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरले आहे. 'पेंग्याचं लगीन' या वगनाट्यातील पुढील शाहिरीवरून हे लक्षात येते.

प्रथम मायभूच्या चरणा छत्रपती शिवबा चरणा स्मरोणी गातो कवना।।

भारत माता आणि छ. शिवाजी महाराज यांच्या बरोबरच इतरही क्रांतिकारी वीरांनाही त्यांनी वंदन करताना म्हटले आहे. क्रांतिकारी वीरांना आणि त्यागी आत्म्यांना, देशासाठी देह झिजवला त्या रत्नांना।।

तमाशाचा पारंपारिक व अध्यात्मिक घाट नष्ट करून त्याठिकाणी पुरोगामी व परिवर्तनशील विचार मांडणारे अण्णा भाऊ हे पुरोगामी विचारांचे लेखक ठरतात. महाराष्ट्राची लोककला ठरलेल्या शाहिरी वाङ्मयाचा शृंगार हाच प्रमुख रस होता. त्यात नायक-नायिकेच्या प्रेमभावनांचे व वीर भावनांचे चित्रण आले आहे.लावणी सारखे काव्य केवळ मनोरंजनाचा विषय बनले होते. नायिकेच्या शरीरावयवांची तिच्या हालचालींची आणि तिच्या सौंदर्याची चटकदार वर्णने त्यातून येत होती.

परंतु अण्णा भाऊंनी लावणी व शाहिरीतील हा चटकदारपणा संपवून त्याठिकाणी सामाजिक विषयांना प्राधान्य दिले. मानवी समाजातील सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक विषमता, त्यामुळे मानवाला झालेले दुःख आणि त्या दुःखामुळे मानवाला झालेली वेदना अत्यंत करूणपणे आणि वास्तवपणे आपल्या साहित्यातून व्यक्त केली आहे. आजपर्यंत मुंबई शहरावर अनेकांनी लावण्या लिहिल्या. त्यात शाहीर प्रभाकर याला मुंबई सौंदर्यवतीच्या गळ्यातील हाराप्रमाणे

दिसली. तर पठ्ठे बापूरावाना ती रावणाच्या लंकेसारखी दिसली. या दोन्ही शाहिरांनी त्यांना भावलेली सुंदर मुंबई चित्रित केली. परंतु अण्णा भाऊ मुंबईचे वर्णन करतात. ते या देशातील आर्थिक विषमतेचे भेदक चित्रण करणारे आहे.

मुंबईत उंचावरी, मलबार हिल इंद्रपुरी
कुबेराची वस्ती, तिथे सुख भोगती
परळात राहणारे, रात्रंदिस राबणारे
मिळल ते खाऊन, घाम गाळती।।

प्रस्तुत लावणीमध्ये शृंगार आढळून येत नाही. शृंगाराची जागा येथे वर्गीय जाणिवेने घेतली आहे. येथे अण्णा भाऊ आहे रे आणि नाही रे वर्गाचे म्हणजेच आर्थिक विषमतेचे आणि त्या विषमतेचा बळी गेलेल्या येथील सामान्य माणसाचे दुःख त्यांनी आपल्या लावणीचा विषय बनविला आहे. मुंबई कामगार म्हणून त्यांना आलेला अनुभव त्यांच्या पाठीशी होता. या वेदना त्यांनी प्रत्यक्ष भोगलेले आहेत. त्यातूनच त्यांनी कामगारांच्या संघटना मजबूत करण्याचे कार्य केले आहे. मुंबई हे राजधानीचे शहर असून तेथे एकीकडे डोंगराएवढे दुःख नग्न दारिद्र्य आहे, तर दुसरीकडे हिमालयाएवढे ऐश्वर्य आहे. एकाच शहरात असलेली ही टोकाची विषमता विशद करताना ते लिहितात.

या मुंबईत गर्दी बेकारांची त्यात भरती झाली माझी एकाची। मढ्यावर पडावी मूठभर माती, तशी गत झाली माझी। ही मुंबई यंत्राची तंत्राची, जगणारांची मरणारांची। शेंडीची दांडीची हडसनच्या गाडीची नायलॉनच्या आणि जॉर्जेटच्या तलम साडीची। बुटाच्या जोडीची। पुस्तकांच्या थडीची। माडीवर माडी। हिरव्या माडीची। पैदास इथं भलतीच चोरांची। ऐतखाऊंची।। शिरजोरांची हरामखोरांची।

भांडवलदारांची तत्कालीन मुंबई शहरातील विषमतेचे अत्यंत दाहक व वास्तवपूर्ण चित्रण आण्णा भाऊंनी येथे केले आहे. कामगारांच्या समस्या, त्यांचे दुःख, त्यांची जगण्याची धडपड व त्यांचा आशावाद यांचे अत्यंत रसपूर्ण चित्र अण्णा भाऊ येथे जिवंतपणे करतात. समाजातील या विसंगतीपुर्ण विषमतेचे चित्रण करून या विषमतेविरुद्ध व भांडवलशाहीविरुद्ध संघर्ष करण्यासाठी त्यांनी लढ्याचे तत्वज्ञानही दिले आहे.

मुंबई शहरातील दारिद्र्य आणि भुकेकंगाल जीवन पाहून अण्णा भाऊ व्यथित झाले होते. मुंबईवरील लावणीत पोटासाठी पतीत होऊन देहविक्रय करणाऱ्या अभागिनीची कड घेऊन ते एका लावणीत लिहिताना म्हणतात.

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon, Dist. Latur
PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College Nalegaon, Dist. Latur-413524

...ताड तान मत्ती। गालपीठा नाक्यावरती।
शरीर विकून किती एक पोट भरती।।

पोटासाठी शरीर विक्रय करणाऱ्या स्त्रीची व्यथा मन पिळवटून टाकते. लवादावर टीका करणाऱ्या पात्रांच्या तोंडी जी लावणी त्यांनी घातली आहे ती ही अशीच सामाजिक विषयावर मंथन करणारी आहे. लवादाला मोठा पगार असतो. त्यांना मोठा दर्जा असतो. त्यांच्या सात पिढ्यांना गिरणीच्या कामाची ओळख नसते. तार कशी लागते, शेल कसा फिरतो, झडप कशी मारायची त्रासनाचा त्रास, डबल चवीची बाजू या कशाचीही लवादाला काहीच माहिती नसते. या लवादाचे वर्णन करताना अण्णा भाऊ लिहितात.

लवाद म्हणजे उंट।
दिसण्यात उंच दिसायचा। वर्षाला एक पाऊल।
या हिशेबाने चालायचा। तोलून बोल मालकांच्या।
बाजूनं बोलायचा।

या लावणीत कामगार क्रांतीचा एल्गार भरलेला आहे. त्यांच्या सर्वप्रसिद्ध असलेल्या 'माझी मैना गावावर राहिली' या लावणीतूनही शृंगार किंवा प्रेमभावना व्यक्त होत नाही तर त्यात दारिद्र्याची वेदना व बेळगाव महाराष्ट्रापासून विभक्त झाल्याची खंत व्यक्त झाली आहे. या लावणीतील मैना ही रूपवान सुंदर आणि सौभाग्यवती असून गरिबीने दोघांची ताटातूट केली आहे. या गरीबीमुळे पोट भरण्याकरिता हा ताटातुटीचा विरह सहन करीत पती मुंबईकडे निघाला आहे. तेव्हा त्याला घालवायला आलेली ही शुक्राची चांदणी म्हणजे गरीब संसारातही पतीला धीर देणारी आहे. तिचा वियोग दुःखाला दिलासा देण्यासाठी तो नायक पत्र पाठवीन दागिने घडवीन. अशी सहानुभूतीपूर्वक समजूत करीत मुंबईकडे निघालेला हा पती मुंबईत कामगारांची होणारी हालअपेष्टा आणि त्यांचे होणारे शोषण एका शायरी काव्यातून त्यांनी अत्यंत प्रभावीपणे व्यक्त केले आहे. ते लिहितात.

या कामगारा तुजठाई, अपार शक्ती।
ही नांदे मुंबई तव, तळ हातावरती।
ते हात पोलादी, सर्व सुखे निर्मिती।
परी तुला जगण्याची भ्रांती।।

या काव्यपंक्तीमधून कामगारांची अपार श्रमशक्ती त्यांचे दुसऱ्यासाठी कष्ट

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon Dist. Latur

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-41352

करत राहाणे आणि त्यांच्या जगण्याची भ्रांती कविने अतिशय ओघवत्या शैलीत व गतिमानपणे प्रकट केले आहे.

पारंपरिक शाहिरीचा शृंगार हा आशय बदलून अण्णा भाऊंनी त्या ठिकाणी कामगारांचे शोषण व दुःख हा सामाजिक विषय मांडला आहे

'माझी मैना' या अण्णा भाऊंच्या सर्वश्रेष्ठ लावणीतू नही प्रेम किंवा शृंगारापेक्षा सामाजिक व तत्कालीन राजकीय परिस्थितीचे ज्वलंत दर्शन घडते.

माझी मैना गावावर राहिली माझ्या जीवाची होतीया काहिली।

अशी या लावणीची सुरुवात चटकदार व शृंगारिक पद्धतीने होते आणि पुढे या लावणीला सामाजिकता प्राप्त होते. मुंबईचे अत्यंत वास्तवपूर्ण चित्रण याच लावणीत आली आहे. मुंबईतील आर्थिक व सामाजिक विषमता आणि त्यामुळे शोषित माणसाला झालेले दुःख याचेही चित्रण या लावणीत आलेआहे. एवढेच नाही तर पुढे ही लावणी प्रादेशिक संघर्षाच्या व सीमावादाच्या आशयामुळे सामाजिकतेच्या प्रबोधनाच्या अत्युच्च पातळीवर जाते. प्रारंभी हृदयाला चटका लावणारी ही लावणी पुढे हृदय पिळवटून टाकते. मैना गावावर राहिल्यामुळे अण्णा भाऊंच्या मनाची झालेली घालमेल व त्यांची विरहवस्था आणि बेळगाव महाराष्ट्रापासून वेगळे झाल्यामुळे तेथील जनतेची होणारी अस्वस्थता याचु अत्यंत कौशल्यपूर्ण रचना या लावणीमध्ये अण्णा भाउंनी केली आहे. ही विरहवस्था प्रकट करताना अण्णा भाऊ लिहितात.

गावाकडे मैना माझी। भेट नाही तिची
तीच गत झाली। या खंडित महाराष्ट्राची। बेळगाव डांग उंबरगाव
मालकी दुजांची।

अशा रचनेने अण्णा भाऊंनी वाचकांचे लक्ष या लावणीकडे वेधून घेतले. त्यांना अंतर्मुख केले. ही लावणी त्यातील द्वैर्थामुळे मराठी साहित्यात अजरामर केली आहे. अण्णा भाऊ कम्युनिष्ट लेखक होते. आयुष्यभर त्यांनी या देशातील भांडवलशाहीविरुद्ध भूमिका घेऊन लेखन केले. तसेच त्यांनी बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक समतेच्या लढ्याचे तत्त्वज्ञानही चित्रित केले आहे. या देशातील विषमता ही आर्थिकच नाही तर ती सामाजिकही आहे. बाबासाहेबांचे हे तत्त्व त्यांना मनोमन पटले होते. बाबासाहेबांनी अण्णा भाऊंच्या लेखनकार्याचा गौरव केला होता. म्हणूनच अण्णा भाऊंनी बाबासाहेबांच्या सामाजिक प्रेरणा आपल्या काव्यातून विशद केल्या आहेत. बाबासाहेबांनी दिलेल्या संदेशाचे

Scanned with CamScanner

चित्रण करताना त्यांनी या देशातील सामाजिक विषमतेचे दर्शन घडविले आहे. 'देशभक्त घोटाळे' या वगनाट्यातील 'जग बदल घालुनी घाव' या गीतात ते या संदर्भात लिहितात.

जग बदल घालुनी घाव! सांगून गेले मला भीमराव!

गुलामगिरीच्या या चिखलात रुतून बसला का ऐरावत!

युगानुयुगाच्या गुलामगिरीला अण्णा भाऊंनी ठोकरून दिले होते. भांडवलशाहीने आणि ब्राह्मणशाहीने या देशातील सामान्य माणसांचे केलेले सर्वांगीन प्रकारचे शोषण अण्णा भाऊंनी आपल्या काव्यलेखनातून अत्यंत आत्मीयतेने प्रथमच मांडले आहे. अण्णा भाऊ हे वास्तवतेचे डोळस भान ठेवून लिहिणारे लेखक होते. मानवी वेदनेचा ज्वलंतपणे वेध घेणारे संवेदनशील लेखक होते. मराठी साहित्यात कल्पनेला व सौंदर्याला प्रमाण मानून काव्यलेखन करणाऱ्या कवींचो पानाफुलावरव चंद्र सूर्यावर कविता लिहिण्याची परंपरा नाकारून मानवी जीवनाच्या वास्तवतेचे, शोषणाचे भूक आणि वेदनेचे अत्यंत करुणपणे आणि चिंतनाच्या पातळीवर लेखन करणारे लेखक अण्णा भाऊ आपल्या साहित्य लेखनाने साहित्याच्या प्रांतातील मैलाचा दगड ठरले आहेत. त्यांचे साहित्य केवळ भारतातीलच नाही तर सबंध विश्वातील शोषित माणसाला संघर्षाचे सामर्थ्य बहाल करणारे आणिं लढ्याचे बळ देणारे ठरले आहे.

संदर्भग्रंथ

१) (संपा) डॉ. राजकुमार मस्के आणि-डॉ लहू वाघमारे, 'अण्णा भाऊ साठे, व्यक्ती, साहित्य आणि समीक्षा', युगप्रवर्तक प्रकाशन लातूर, पहिली आवृत्ती एप्रिल २०१९.

२) प्रा. डॉ. शिवाजी जवळगेकर 'जननायक अण्णा भाऊ साठे' साहित्यभूषण अण्णा भाऊ साठे कला अकादमी, केंद्र लातूर. २००८

३) गुरव बाबुराव, 'अण्णा भाऊ साठे समाज विचार आणि साहित्य विवेचन' लोकवाङ्मय संग्रह मुंबई, १९९१.

४) (संपा) पी. विठ्ठल आणि राजेश्वर दुडुकनाळे, 'जनवादी साहित्यिक अण्णा भाऊ साठे' डायमंड पब्लिकेशन पुणे

५) यशवंत मनोहर 'प्रतिभावंत साहित्यिक अण्णा भाऊ साठे' सनर प्रकाशन, नारायणगाव प्रथमावृत्ती, ऑगस्ट २०१९.

□□□

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon, Dist. Latur

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथेतील स्त्रीचित्रण

प्रा. सीमा हडकर

दलित साहित्य हा मराठी साहित्यातील एक महत्त्वाचा ठळक प्रवाह आहे. दलित साहित्याच्या पाठीमागे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांची प्रेरणा असली, तरी प्रामुख्याने माणूस असूनही माणसासारखे जगता येत नव्हते, पशुहीन दर्जा देणाऱ्या समाजाबद्दल मनात जो आंळस होता त्यांचीच ठिणगी दलित साहित्यावर पडली. जे पाहिले, अनुभवले सहन केले त्यातूनच हा प्रवाह जन्मास आला. वेदना, विद्रोह व नकार या त्रिसूत्रीचा स्वीकार करून आपल्या लेखणीतून समाज बांधवांची वेदना मुखरीत करू लागला. त्यातूनच या प्रवाहाचे वेगळेपण सहज लक्षात येते. दलित लेखकांनी कथा, कविता, कांदबरी, नाटक या, साहित्यप्रकारांतून आपले जीवनानुभव अधिक व्यापकतेने प्रकट केले आहेत म्हणूनच दलित साहित्यप्रवाह इतर साहित्य प्रवाहापेक्षा वेगळा ठरतो.

दलित कथेने तर दलित वास्तव जीवनाला आकार प्राप्त करून दिला. दलित शोषित वंचित समाजाचे दुःख त्यांची वेदना, पांढरपेशा समाजाने नाकारलेले त्यांचे जीवन, समाजातील विदारक परिस्थिती, दलित स्त्रियांचे प्रश्न, यासारखी आशयसूत्रे मांडून दलित जीवन समाजासमोर उघडे करण्याचे श्रेय दलित कथेलाच द्यावे लागले. दलित कथाकारांनी आपले जीवनानुभव कथेतून मांडले आहेत.. त्यामध्ये अण्णा भाऊ साठे. शंकरराव खरात, बंधुमाधव, ना.,रा. शेंडे, बाबूराव बागूल, केशव मेश्राम, योगिराज वाघमारे, अमितांभ, अर्जुन डांगळे, वामन होवाळ, योगेंद्र मेश्राम, उर्मिला पवार, प्रज्ञा पवार यांचा आवर्जुन उल्लेख करता येईल.

अण्णा भाऊ साठे

अण्णा भाऊ साठे हे दलित कथाकारांपैकी एक महत्त्वाचे कथाकार आहेत. त्यांचा जन्म मातंग समाजात झाल्यामुळे या समाजातील लोकांची होणारी पिळवणूक, छळवाद अगदी जवळून पाहिले असल्याने त्यांची दाहक रूपे त्यांच्या साहित्यातून अवतरतात घरची गरीबी असल्याने त्यांची दाहक रूपे.

Scanned with CamScanner

C-19-20-33

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE
OFFICE
Nalegaon, Dist. Latur

NAAC, Banglore Sponsored One Day

NATIONAL SEMINAR

on

REVISED ASSISMENT AND ACCREDITATION FEAMEWORK OF NAAC : ISSUE AND PERSPECTIVES

15th February 2020.

Organized by

Prin. Dr. Haridas Fere

Vasantrao Kale Mahavidyalaya, Dhoki,

Tq. & Dist. Osmanabad (MS)

Chief Editor

Dr. Haridas Fere

(Principal)

Editor

Dr. Pradeep Ingale

(Convenor)

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

OFFICE SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE Nalegaon, Dist. Latur

PATRON

Hon. Vikram Vasantrao Kale

(MLC, Maharatashta)

Secretary, Kisan Shikshan Prasarak Mandal,

Borgaon (Kale) Tq. & Dist. Latur.

ORGANIZING COMMITTEE

Dr. Haridas Fere (Principal)

Mr. D.D. Gaikwad (Asst. Prof.)

Mr. J.A. Lokhande (Asso. Prof.)

Dr. N.P. Manale (Asst. Prof.)

Dr.Mrs. J.B. Nade (Asst. Prof.)

Dr. B.V.Maind (Asst. Prof.)

Dr. J.S. Deshmukh (Asst. Prof.)

Dr. Pradeep Ingale (Convenor)

Mr. B.N. Deshmukh (Asst. Prof.)

Mr. R.V. Kamble (Asst. Prof.)

Mr. M.D. Shrimangale (Asst. Prof.)

Dr. R.P. Jadhav (Asst. Prof.)

Mr. D.N. Sarde (Librarian)

Mr. S.V. Jogdand (Asst. Prof.)

And all Teaching and Non-Teaching Staff of College

©The Principal, K.S.P.M.'S Vasantrao Kale Mahavidyalaya, Dhoki.

All rights reserved. No part of this publication can be reproduced, stored or transmitted in any form or by any Means, Electronic as Mechanical, including Photocopy, Micro-filming and recording or by any information Storage and retrieval System without the Proper Permission in writing of copyright owners. The opinions expressed in the articles by the Authors and contributors are their own and the Chief Editor assumes no responsibility for the same.

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

ISSN : 2349-638x

Special Issue No.67 Published by:

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Peer Review and Indexed Journal

Impact Factor 6.293

Website : www.aiirjournal.com

Chief Editor – Pramod P. Tandale

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

SHIVJAGRUTI SR COLLEGE OFFICE Nalegaon Dist.

Sr.No.	Name of Author	Title of paper	Page No.
19	Dr. Ravindra V. Kathare	The Role Of ICT In Effective Teaching - Learning Process	51
20	Dr. Mallikarjun B. Karajgi	IQAC: As a Post-Accreditation Quality Sustenance Measure	53
21	Dr. Manoj Limbraj Somwanshi	Learning Outcomes of Undergraduate Students	56
22	Nitin P. Patil Ashok S. Kadale	Impact of Watershed Development Programmeon Natural Resources in Karwadi-Nandapur Watershed	59
23	Dr. P.V. Mane	Student Support and Progression	64
24	Dr. Sandeep G. Ladkar	Role Of ICT In The Process Of Teaching Learning	66
25	Dr.G.Ramana Reddy	Use of ICT in Higher Education: Advantages and Challenges	69
26	Dr.Laxman Prabhu Chikhale, Shri Abhay Ramdas Shinde	Need, Importance And Role Of ICT In Improving The Quality Education	72
27	Dr.Sureshkumar Kundlik Kamble	Role of ICT in Teaching-Learning	75
28	Dr. Swapnil D. Patil	Physical Activity For Persons With Obesity	77
29	Dr.Vitthal Shankarrao Deshmukh	Teaching Learning Evaluation	80
30	J.A Nanware, D.R. Kulkarni, G.M. Rathod	Recent Framework of NAAC for Assessment and Accreditation of Affiliated Colleges	82
31	Prof. Madhukar Tukaram Kshirsagar	Physical Education &Sport Department In The Assessment & Accreditation of The Institutions	85
32	Prof. Suryakant Vishwanath Jogdand	Green Audit A Case Study Of Vasantrao Kale Mahavidyalaya, Dhoki	87
33	Smt.Premalata Munoli	Role Of IQAC In Quality Enhancement In Colleges	90
34	Dr. Nitin M. Tamboli , Dr. B.M. Thombre	Application Of Fuzzy Logic Technique For Predication Of Student Performance	93
35	Dr. Vinod Sidram Sonwane	Challenges for Higher Education in India	96

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon, Dist. Latur

Challenges for Higher Education in India

Dr. Vinod Sidram Sonwane,
Head, Dept. of English,
Shivjagruti Senior College, Nalegaon
Tq. Chakur, Dist. Latur.

Introduction:

Education, both primary and higher, plays a significant role in the development of any Nation. It is an important factor to consider by the government and intellectuals. India is a developing country and a country of youngsters. These youngsters are the backbone of the nation. They are the major resource for the development, when they are properly shaped by the higher education. But in India, most of the students do not get higher education. According to the 2011 census only 8.15 percent students are graduates (Wikipedia, the free Encyclopedia). It shows the lower percentage of higher education in India. Though India is the third higher education system in the world, very few students get higher education. It is not the good sign for the development of India. Why most of the students of India don't get higher education? What are the challenges for higher education in India? These are the major questions frequently asked by intellectuals regarding higher education. This research paper mainly focuses on the problems for higher education in India and through the discussion of these problems tries to find out the causes of low percentage of students in higher education.

1) Outdated Curricula:

It is the belief of the prominent educators of India that the curricula of higher education in India are not able to fulfill the needs of the society and global market. In this regard Santosh Mehrotra writes, "Outdated curriculum also needs to be updated and connected to labor market needs" (Mehrotra, 2016). India is a growing economy but in future there can be a shortage of skilled employees in many sectors due to the conventional and outdated curricula. At present, in the curriculum of Higher Education there is lack of skill education and use of the technology.

It is the duty of the educators in India to recognize the demand of the market and industry and to develop the curricula which can teach various skills to fulfill the needs of the market. Some Indian universities like Swami Ramanand Teerth Marathwada University have started to teach the skill-related courses along with the traditional courses. Now, all the Indian universities need to recognize the demand of the market and to make efforts to change the outdated curricula. In this regard eminent scientist and Bharat Ratna awardee CNR Rao says, "90% of the universities in our country have outdated curriculum. We talk about increasing funds, increasing infrastructure but there is no improvement in the content we are teaching in our hi-tech classrooms". (Hindustan Times)

2) Accountability and Performance of Teachers:

For the educational development, the accountability and performance of the teachers is very important. But in India, these aspects of the teachers are not measured by a proper mechanism. Mr. K. B. Power rightly examines, "In view of the (usually) complex relationship between government and universities, the process of demonstrating and judging Accountability can be both difficult and frustrating" (Powar, 2002). In foreign universities, there is a fixed mechanism to evaluate the accountability and performance of the teachers. The teachers are evaluated by the peers and the students. In this context, there should be a system of feedback of the students to evaluate the accountability and performance of the teachers. Along with these aspects of the teachers, their research papers, Book Publications should also be added to their performance because research plays a vital role to enhance the teaching performance of the teachers. In this way, there is great need of the mechanism which can evaluate the accountability and performance of teachers.

3) Financial Support of Government:

Education is the basic need of any Nation. For the developing country like India, education is the major source of development. So, there is need to make huge financial provision for education. But in India, the central and state governments do not make sufficient financial provision for education. In recent time there is rapid growth of unaided or private educational institutions in India. The private institutes provide education but they charge huge amount in the form of admission, tuition and other fees. In fact, it is the responsibility of the government to provide free education but government is not playing its role properly. As there is growth of private institutes, only the rich students are pursuing education and poor students are not getting equal chance to get higher education.

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

4) Lack of Employable Skills:

In Indian universities and colleges, the outdated curricula are taught. And it is not able to teach employable skills. Pawan Agrawal observes, "The industry complains that though the students are equipped with graduate degrees, they lack employable skills. This has opened up a yawning skills gap between academic outputs and industry expectations" (Agrawal, 2009). As there is lack of employable skills in the higher education, the unemployability rate is growing. In India, there is need to introduce skill-based courses in technical as well as traditional courses. Educational Institutes must focus on the gap between their supply and demand of the industry and global market.

5) Teacher Vacancies: Lack of Teaching Staff:

In most of the Indian universities and colleges the teaching posts are vacant. These posts are sanctioned by the government but are not filled by the authorities. Due to the lack of teaching staff, quality higher education cannot be provided to the students. There is desolation of the authorities of Institutes to fill the posts and the government also, sometimes, does not give permission to fill the vacant posts. In the state of Maharashtra, the government does not give permission to fill 100% teaching posts. Instead of permanent teachers, the teachers are appointed on contract basis and clock hour basis. And it is really harmful for the higher education.

6) Lack of Research Capacity and Innovation:

In Indian Universities and colleges high quality research work is not done and proper attention is not paid towards innovative outputs. The Government of India provides funds to the Universities and top Indian Institutions such as IITs and AIIMs but quality research work is not done in these institutions. This is the reason why there is not a single Indian University in world's top 100 universities. To get Global recognition, Indian universities and colleges have to focus on quality research. In India, traditional and outdated teaching methods are still used. Instead of these methods, innovative methods like mobile teaching, ICT based teaching; 'Interactive Online Learning Platform' should be used to heighten the quality of teaching.

7) Accreditation of Institutes:

In India, education is considered as profitable business by some rich people. They start their own Universities and Educational Institutes without the permission of national or state level authorities such as UGC and AICTE. These universities distribute their own degrees to the students. The degrees like Ph.D., M.B.A., M. Phil. etc. are distributed by these institutions. The students from rural background and those who want degrees without regular attendance get admission in these institutes. Many times, for the Awareness of the people, UGC declares the names of the fake Universities and Educational Institutes but still there are many universities and institutes which are distributing the degrees to the students.

Thus, there are many challenges for higher education in India. To face these challenges, some new strategies should be used by the authorities of the universities and the colleges. First of all, there is great need to update the curriculum of Higher Education. We need the skill-based curriculum to defend the problem of unemploybility and to eradicate the gap between supply and skilled resources and demand of the market. Most of the teachers consider their accountability and performance but there are few teachers who are harmful for the higher education. This scene should be changed. The government is equally important for the development of Higher Education. It can play its role properly by funding to the Educational Institutes and filling the vacancies of the teachers. The time has come to focus on research and innovative teaching for the growth of higher education in India.

Works Cited

1. Agrawal, Pawan. *Indian Higher Education: Envisioning the Future*. New Delhi: SAGE Publications India Pvt. Ltd., 2009. Print.
2. Mehrotra, Santosh. "The Employbility of Tertiary-level Graduates in India". *Indian Higher Education Report*. Ed. N.V. Varghese and Garima Malik. New York: Routledge, 2016. Print.
3. Powar, K.B. *Indian Higher Education: A Conglomerate of Concepts, Facts and Practices*. New Delhi: Concept Publishing Company, 2002. Print.
4. _____. "90% of Indian Varsities have Outdated Curriculum: CNR Rao".
5. *Hindustan Times* 5 November 2015. Online ed.: Web.
6. _____. "Higher Education in India". *Wikipedia, the free Encyclopedia.* Wikimedia
7. Foundation, Inc., n.d. Web. 8 Feb. 2020.

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

C-19-20-34

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE
OFFICE
Nalegaon, Dist. Latur

INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGY:

A Changing Agent of Quality Education

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Editors

Dr. Vinayak A. Jadhav

Dr. Arvind M. Nawale

Scanned with CamScanner

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE
OFFICE
Nalegaon, Dist. Latur

ISBN: 978-81-944856-4-3

Information and Communication Technology: A Changing Agent of Quality Education
Editors: Dr. Vinayak A. Jadhav and Dr. Arvind M. Nawale

© Editors

First Published: January 2020

Published by
Dr. Kalyan Gangarde
for New Man Publication
66, Ramdasnagar, Parbhani - 431401.
Mob. + 91 8329000732

Printed at
Snehal Printers and Book Binders,
Ramdasnagar, Parbhani – 431401
Mob. + 91 9730721393

Price: ₹ 299/- $ 4.19

All rights reserved. No material may otherwise be copied, modified, published or distributed without the prior written permission of copyright owner.

Academic facts, views and opinions published by authors in the book express solely the opinions of the authors. Respective authors are responsible for their content, citation of sources and the accuracy of their references. The publisher /Editors cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights.

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

CONTENTS:

1. Use of ICT in Rural Area Colleges (Digital India)
Dr.Koshidgewar Bhasker G 14
2. The Role of ICT in Higher Education for Improving And Empowering the Teachers for Quality Education Using ICT
Dr. M.Kote, A. Andure and Dr.P.V.Reddy 20
3. Impotence of ICT in Education
Ghadge Ramakant 25
4. Use Of ICT FOR Tutors
Dr.Chhaya R. Dapke 31
5. A review on Use of Information and Communication Technology (ICT) in Education
Yedatkar RB, Niras VV, Kalyankar SD, Khedkar CD &Lute VV 35
6. E - Education: Opportunities and Challenges
Dr. Sachin L. Patki 42
7. ICT: A Tool to Enhance Quality of Higher Education
Dr. A. M. Nawale 47
8. ICT as an Agent in Higher Education in 21st Century
Jyoti M.Goudar 52
9. Overview of ICT and its Importance in Academics to Meet the Global Educational Needs
Dr Sandhya Tiwari 59
10. Use of ICT in Higher Education
Mr. Ashok B. Londhe 70
11. Prominence of ICT in Higher Education
Dr. Prasad A. Joshi 76
12. ICT: A Change Agent for Education
Dr. Dattatray M. More & Dr. Uppe S. S. 80
13. Benefits of ICT in Higher Education
Dr. Sonwane V. Sidram 86
14. Integrating ICT Tools in Teaching and Learning to Enhance the Competencies of 21st Century Students
Dr. Sudhakar Reddy Devireddy 90

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon, Dist. Latur

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

13.

BENEFITS OF ICT IN HIGHER EDUCATION

Dr. Sonwane Vinod Sidram,
Head, Dept. of English,
Shivjagruti Senior College, Nalegaon,Tq. Chakur, Dist. Latur.

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon Dist. Latur

Introduction: Higher education is one of the most discussed issues in contemporary India. When highly eminent educators discuss higher education, they focus mainly on quality education because it the urgent need of the time. To provide quality education to the urban as well as rural masses, some new and modern techniques must be used because conventional methods and tools of education are not sufficient to provide quality education. In recent era, there is considerable development in the field of Information and Communication Technology. And if this technology is used properly and effectively, quality higher education can be provided.

Information and Communication Technology (ICT) is a broad term. It includes Television, Radio, Computer, Smart Phone, Video Conferencing etc. To improve teaching and learning, these tools of ICT can be used effectively. In this regard, Dermod Madden observes, "As technology changes advance and ICT becomes synonymous with learner centered education, constructivist teaching, blended learning environment, mobile learning, and ubiquitous learning, the need for technology in education will be obvious" (Madden, 2014). By using these tools, communication with the world can be made easier and recent development in the field of education can be understood. In India, the enrolment rate for the higher education is only 9% (Wikipedia, the free Encyclopedia). It means the government has failed to provide higher education to all. If tools of ICT are used by Open Universities or by distance mode, the quality higher education can be provided to the remote parts of the country where education has not reached. In this way, if quality higher education is provided to all, the earning power and social interaction of the people will be increased and eventually our country will definitely be developed.

Major Tools of ICT: There are many tools, as mentioned earlier, of ICT. **Video Conferencing** is one of the effective tools of ICT. Nowadays, it is being used by most of the educational institutions to provide quality education to their students. Through this tool, the interaction with other educational institutions is made easier. The teachers can learn advanced teaching methods and the students also get an opportunity to enjoy the lectures of the teachers of highly renowned

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

institutions. It is also beneficial to organize academic training sessions to share new and useful teaching methods and learning materials. It also can be used to support face to face communication with the students. Josh Harrower and Cathi Draper Rodriguez say, "All researchers believed that the use of video conferencing can be used to supplement face-to-face observations. This additional way to observe students, teachers can allow more frequent visits while overcoming some of the barriers of face-to-face observations, including cost, time involved and student distractions" (Harrower and Rodriguez, 2015). In this way, it saves the time and money of the educational institution and provides delightful experience and useful knowledge to teachers and students.

Television is an audio-visual medium. It is not just the medium of entertainment, if used for educational purposes; it provides a variety of learning experiences to the students. It is useful for students of regular as well as distance mode. In this regard Binod C. Agarwal writes, "The advance technology of satelhas the capacity to nuetralize distance advantages between rural and urban areas. It has the ability to make geographic boundaries irrelevant" (Agrawal, 2000). In India, an experiment to introduce television in the field of education was carried out in the form of Countywide Classroom by UGC in 1984 on Doordarshan. It received a massive response from the students of higher education. One hour educational programme was telecasted. But there was the need of 24x7 channel of education. In this regard, the Government of India has initiated a positive step to launch the educational channels for the students. The Swayam Prabha is a group of 32 DTH channels devoted only to the educational programmes. Vyas Channel is a part of this group and it provides programmes for the students of Higher Education. Apart from these educational channels, Gyan Darshan is also a educational channel launched by the Government of India in collaboration with IGNOU. This channel offeres educational programmes covering a variety of subjects. The educational programmes of Gyan Darshan are also available on webcast on IGNOU's website https//www.ignouonline.ac.in/gyandarshan/.

Audio Conferencing is another tool of ICT which is being used effectively by the educational institutions for the better teaching-learning experience. The groups of two or more people are connected with each other by the telephone and other advanced technologies to communicate with each other. It is affordable very easy to use. Mr. Mukhopadhya rightly says, "Given the developments of communication technologies from desktop to handheld devices, it has made videoconferencing and audio conferencing fairly easy and within

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon, Dist. Latur

Scanned with CamScanner

reach" (Mukhopadhyay, 2016). Through this tool, the instructor can provide a variety of things related to the topic of discussion. He can also directly communicate with the listeners and can get their feedback as well as he can invite them to join the discussion. The listeners can raise the questions and their questions are fulfilled by the instructor. This tool can be used for the training of the teachers as well as for the delivery of lecture on particular topic from distance. It is very useful for the educational institutions in remote areas where the expert teachers are less in number. It can also be used effectively by the students of Distance mode. In this way, this tool provides an opportunity to save resources and heighten the quality of education.

Email is an effective and useful means of communication. Nowadays, many educated people are using Emails for communication through their computers or smart phones. As it is effective means of communication and easily available, it can be used for educational purposes in higher education. The teachers and students can interact with each other by sending Emails. The teachers can share learning materials, information related to their topics, pictures and charts useful for students, the list of books for further reading, power point presentations, useful website links etc. with the students. The students also can ask their questions and queries related to their topics and they can give feedback and submit educational assignments by using Email anytime. In short, Email is a better means of communication which enhances an active participation of students in teaching-learning process.

Conclusion: Thus, quality higher education is the urgent need of the time and to achieve this goal there should be collaboration of higher education and recent advancements of technology. In modern era, Information and Communication Technology can play magnificent role in regular as well as distance mode of education. By using this technology, the teachers and students can update their knowledge and compete with the international renowned educational institutions. In traditional teaching methods there is less participation of the students if teaching-learning process but ICT offers an opportunity to the students for their active participation. Due to active participation of the students, they get delightful learning experiences. There are many tools of ICT such as Video Conferencing, Television, Audio Conferencing, Email etc. which are really beneficial to provide the higher education to masses of rural and remote areas. In this way, if the ICT is used effectively there will be growth in the rate of higher education and eventually in the growth of county's development.

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon, Dist. Latur

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

Works Cited

1. Agrawal, Binod. *Higher Education Through Television*. New Delhi: Concept Publishing Company, 2000. Print.
2. Harrower and Rodrigues. "Using Mobile Technology for Student Teaching Observations of Special Education Candidates". *Advancing Higher Education with Mobile Learning Technologies*. Ed. Jared Keengwe and Marian Maxfield. Hershey PA: Information Science Reference, 2015. Print.
3. Madden, Dermod. "Inclusive Education in Rural Alberta, Canada: Utilizing ICT to Support Twenty-First Century Learnimg". *ICT in Education in Global Context*. Ed. Ronghuai Huang. Heidelberg: Springer, 2014. Print.
4. Mukhopadhyay, Marmar. *Quality Management in Higher Education*. New Delhi: Sage Publications India Pvt. Ltd., 2016. Print.
5. _____. "Higher Education in India". *Wikipedia, the free Encyclopedia*. Wikimedia Foundation, Inc, n.d. Web. 8 Jan. 2020.

❑❑❑

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon Dist. Latur

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

Proceedings Book

ISSN : 2349-638X
Impact Factor : 6.293

Shri Swami Vivekanand Bahu-Uddeshiya Vikas Mandal's

SHIVJAGRUTI SENIOR COLLEGE, NALEGAON

Gandhi Adhyasan Kendra

In Collaboration with

ICSSR Mumbai, GRF Jalgaon & SRTMU, Nanded

Indian Council of Social Science Research

Gandhi Research Foundation

One Day Interdisciplinary National Seminar on

The Relevance of Mahatma Gandhi's Thoughts in the 21st Century

4th March 2020

: Organiser :

Principal Dr. Sanjay Waghmare

: Convener :

Dr. Omshiva Ligade

: Editor :

Prof. Amol Pagar

: Co-Editor :

Dr. Lahu Waghmare
Dr. Vinod Sonwane
Dr. Balaji Bhure

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

Committee

Organizing Committee :

Dr. Sanjay D. Waghmare (Principal)
Dr. Omshiva V. Ligade (Convener)
Mr. Amol A. Pagar (Co-Convener)

Dr. Arvind Kadam
Mr. Ramrao Chavan
Dr. Balaji Digole
Dr. Balaji Bhure
Dr. Vinod Sonwane
Mr. Rajabhau Mane
Mr. Pradeep Lanjile
Mr. Nilkanth Bolegave
Mr. Pundlik Jadhav
Mr. Santosh Hudge
Mr. Satling Gound
Mr. Ramesh Kulkarni
Mr. Shyam Kamble
Mr. Rushikesh Shirure
Dr. Chandrashekhar Dhole
Dr. Jayshri Bhave
Dr. Kailas Palne
Dr. Lahu Waghmare
Smt. Madhubala Hudge
Mr. Santosh Waigaonkar
Mr. Vijaykumar Tondare
Mr. Rahuldev Kadam
Mr. Shivkumar Hinde
Mr. Vilas Kudmate
Mr. Sandip Bunde
Mr. Vinod Saraf
Mr. Bhimrao Suryawanshi
Mr. Shivaji Shirure

Our Patrons :

Hon. Madhavraoji B. Patil
(Founder President, Shivjagruti Sr. College, Nalegaon)
Hon. Babruwanji Jadhav
(President, S. S. V. B. U. Vikas Mandal, Nalegaon)
Hon. Vishwanathji Satalkar
(Secretary, S. S. V. B. U. Vikas Mandal, Nalegaon)

National Advisory Board

Dr. John Chelladurai (Dean Academic, GRF, Jalgaon)
Dr. Sudarshan Ayyangar (Former VC, Gujrat Vidyapith)
Dr. K. B. Patil (Former VC, KBCNMU, Jalgaon)
Dr. B. Shivraju (Vice President, KGSN Bangalore)
Dr. Gita Dharampal (Dean, Research, GRF, Jalgaon)
Dr. Anil Singare (Professor, SJ College, Gangakhed)
Dr. Ravishankarkumar Choudhari (Bihar)
Mr. Ajay Kate (Vice Principal, B.P. Arts College, Chalisgaon)
Mr. Shashikant Bhamre (HOD in Eco., B.P. Arts College, Chalisgaon)
Dr. Somnath Rode (Latur)
Dr. Shriram Jadhav (Aurangabad)
Mr. Sandipan Badgire (Latur)
Mr. Shyam Agale (Latur)

And all Teaching and Non-Teaching Staff of College

© Convener Of this Seminar

All rights reserved. No part of this publication can be reproduced, stored or transmitted in any form or by any Mea Electronic as Mechanical, including Photocopy, Micro-filming and recording or by any information Storage and retrie System without the Proper Permission in writing of copyright owners. The opinions expressed in the articles by the Auth and contributors are their own and the Chief Editor assumes no responsibility for the same.

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in form.

ISSN : 2349-638x

Special Issue No.69 Published by:

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Peer Review and Indexed Journal
Website : www.aiirjournal.com

Impact Factor 6.293
Chief Editor - Pramod P. Tandale

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon, Dist. Latur

Scanned with CamScanner

C-19-20-1

Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
71	डॉ. संजय वाघमारे	गांधीजींच्या हिंद-स्वराज मधील विचारांची प्रासंगिकता	213
72	प्रा. आशा सुभाष पाटील	महात्मा गांधीचे आर्थिक विचार	216
73	डॉ. अनंत नामदेवराव शिंदे	महात्मा गांधीजींचे शेतकरी विषयक विचार	218
74	अंगद श्रीपती भुरे	महात्मा गांधी आणि सत्य	221
75	प्रा.अंतेश्वर चंद्रकांत गायकवाड	महात्मा गांधी आणि पत्रकारिता	224
76	बागवान अंजुम वजीर	म. गांधीजींचे बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व	227
77	प्रा. एस.जे. बोरकर	महात्मा गांधी व डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यातील ऐतिहासिक करार- पुंणे करार	230
78	डॉ.एम.डी. दामाजीवाले	महातमा गांधीजीचे शिक्षण विषयक विचार	233
79	डॉ. एस. एस. देवनाळकर	महात्मा गांधीजीच्या शिक्षणविषयक विचारांचा चिकित्सक अभ्यास	237
80	डॉ. चंद्रशेखर ढोले	म.गांधीच्या स्वातंत्र्यलढयातील मानवी नैतिक मुल्यांची प्रासंगिकता	239
81	डॉ. कैलास पाळणे	महात्मा गांधी यांची आदर्श जीवनशैली	241
82	डॉ. दयानंद माधवराव गुडेवार	महात्मा गांधीजी आणि शिक्षण	243
83	डॉ. दिलीप जाधव	गांधीवाद आणि मराठी साहित्य	245
84	सुरेश विठ्ठल गाडेकर	महात्मा गांधी यांचा भारतीय राजकारणातील लढा	248
85	गोपाळ विष्णुदास काळे	महात्मा गांधीजीचे विधायक कार्यक्रम	250
86	डॉ. सूर्यकांतनागनाथ कळसकर	महात्मा गांधी यांचे शिक्षणासंबंधीचे विचार	252
87	प्रा. आर. के. खोकले	21 व्या शतकात महात्मा गांधींच्या विचारांची गरज	255
88	डॉ. किरण माणिकराव ओटले	महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रह विषयक विचार	258
89	डॉ. किसन रामराव पालके	महात्मा गांधी आणि अस्पृश्यता	260
90	डॉ. लता कमलापुरे	देशाच्या समतोल विकासात गांधीजींच्या आर्थिक विचारांचे योगदान	263

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon Dist. Latur

Scanned with CamScanner

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (ISSN 2349-638x) Special Issue No.69
Impact Factor 6.293 Peer Reviewed Journal www.aiirjournal.com

गांधीजींच्या हिंद-स्वराज मधील विचारांची प्रासंगिकता

डॉ. अजय वाघमारे
प्राचार्य, शिवजागृती महाविद्यालय नळेगाव ता चाकूर जि. लातूर

म. गांधीजी हे अद्वितीय व्यक्तीमत्त्व होते. त्यांचा प्रभाव केवळ भारतातच नव्हे तर संपूर्ण जगावर होता. गांधीजींच्या जीवनकाळात हा प्रभाव वाढता होता. त्यांच्या मृत्युनंतर ७२ वर्षानंतरही तो प्रभाव वाढताच आहे. एवढेच नाही तर, गांधी तत्त्वज्ञानाची गरज अत्यंत प्रकर्षाने जाणवू लागली आहे. गांधीजींनी जीवनाच्या अनेक क्षेत्रात अत्यंत मुलगामी व मुलग्राही चिंतनच केले असे नाही तर चिंतनाप्रमाणे आचरण करण्याचेही यशस्वी प्रयत्न केले. उच्च कोटीची संवेदनशिलता, सर्वसामान्यांच्या हितासाठी कठोर संघर्ष करण्याची तयारी, वाईट रूढी-प्रथा परंपरा या विरूद्ध लढा देण्याचा मनोनिग्रह, संपूर्ण देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी सत्याग्रहाच्या मार्गाने दिलेला लढा. बलाढ्य इंग्रजी सत्तेसमोर गलितगात्र झालेल्या जनतेच्या मनात लढण्याची जिद्द निर्माण करून त्यांच्यातील पुरूषार्थ जागृत करण्याचे अलौकीक कार्य गांधीनी केले.

गांधीजीचे जीवन नदीच्या पाण्यासारखे स्वच्छ, निर्मळ आणि पवित्र होते. विचार आणि कृतीच्या पावित्र्याला त्यांनी सर्वोच्च स्थान दिले. जिथे ते चुकले त्या ठिकाणी त्यांनी दुरूस्ती केली. कोणत्याही चौकटीत त्यांनी स्वतःला अडकवून ठेवले नाही. नव्या ज्ञानाचा स्विकार करीत आणि प्राचीन तत्त्वज्ञान, परंपरा यांच्यातील जे चिरंतन होते त्याचा अंगिकार करत, त्यांनी स्वतःचे जीवनविषयक तत्त्वज्ञान विकसित केले. त्यांचे तत्त्वज्ञान सर्वसमावेशक आणि व्यापक होते. तत्त्वज्ञानाला कृतीचा आधार असावा, ते विज्ञाननिष्ठ असावे, व्यक्तीच्या आणि समाजाच्या जीवनाला सुंदर आणि सकारात्मक बनविणारे असावे यावर त्यांचा भर होता.त्यामूळेच गांधीजींच्या तत्त्वज्ञानाची प्रासंगिकता आजही शास्वत आहे. आणि भविष्यातही राहणार हे निश्चित आहे कारण, त्यांचे तत्त्वज्ञान 'सत्य' या चिरंतन मुल्यावर आधारित आहे.

आज जग एका संक्रमणातून जात आहे. विचारांचे मुल्यांचे महत्त्व कमी होत आहे. मानवास भौतिक सुखाची प्रचंड ओढ नव्हे तर हव्यास सूटला आहे. यासाठी तो निसर्गाचेही शोषण करतो आहे. एक प्रकारे तो 'ययातीचा वारस' होवू पहातो आहे. पुढच्या पिढ्यांसाठीचे संचितही लुटून घेतो आहे. पुढील पिढ्यांसाठी आपण कांही शिल्लक ठेवणार आहोत काय? विज्ञान, तंत्रज्ञान यांची होणारी प्रगती मानवी समाजाची संस्कृती, सभ्यता टिकविण्याऐवजी उध्वस्त करेल की काय अशी साधार भिती वाटते. अशा परिस्थितीत गांधीजीचे विचार, तत्त्वज्ञान, त्यांची कार्यशैली, जीवनशैली समस्त मानव जातीसाठी उपकारक ठरणार आहे.

मानवीजीवन अखंड आनंदी, चिरंतन ठेवण्यासाठी भारतीय संस्कृतीतील मुल्यांच्या आधारे गांधीनी संपूर्ण जगाला मार्ग दाखवला. कदाचित मानव जाती समोरील तो एकमेव मार्ग असेल. जो त्यांनी 'हिंदू-स्वराज्य' मधून विषद केला आहे.

इ.स. १९०९ साली गांधीजी ट्रान्सवाल शिष्टमंडळा सोबत चार महिने इंग्लंडमध्ये राहिले. दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांना न्याय हक्कमिळवून देणे हा या दौऱ्याचा उद्देश होता. या कालावधीत गांधीजींनी जमेल तितक्या भारतीय व ब्रिटीश लोकांशी विचारविनिमय केला. त्यांची स्वप्ने, भूमिका आणि विचार जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला.[१] 'स्वातंत्र्य हे केवळ सशस्त्र उठावाच्या मार्गानेच प्राप्त होते,' या विचाराचा विलक्षण प्रभाव हिंदी तरूणांच्या मनावर असल्याचे गांधीना स्पष्टपणे जाणवले. याचवेळी म्हणजे १ जुलै १९०९ रोजी मदनलाल धिंग्राने कर्झन वायलीची हत्या केली होती.[२] या परिस्थितीच्या प्रभावामूळे गांधीजींच्या ठायी कांही तीव्र प्रेरणा निर्माण झाल्या, ज्या व्यक्त केल्याशिवाय त्यांची अस्वस्थता शांत होणार नव्हती. गांधीजीनीच हे कबुल केले आहे.[३] द.अफ्रिकेकरिता परतीच्या प्रवासात दि. १३ ते २२ नोव्हें.१९०९ या दहा दिवसात प्रस्तुत पुस्तिकेचे लिखाण त्यांनी पूर्ण केले.[४] समुद्रात जहाज लाटावर हेलकावे खात असताना लिहिलेल्या लिखाणात मात्र कुठेच डळमळीतपणा नाही. उलट समुद्राची खोली आणि अर्थाचे गांभीर्य यातून स्प्ट होते.[५] या बाबत विनोबांनी म्हटले आहे की, 'हिंद-स्वराज्य मध्ये गांधीजीचे विशुद्ध ऱ्हदय प्रकट झाले आहे.[६]

'हिंद-स्वराज्य' या पुस्तिकेत एकुण २० मुद्दे गांधीनी चर्चिले आहेत. यासाठी त्यांनी संवादशैलीचा वापर केला आहे. हे लिखाण मुळात गुजराथी भाषेतील आहे. द. अफ्रिकेतील 'इंडियन ओपीनियन' या साप्ताहिकात ते प्रथम प्रसिद्ध झाले. या पुस्तिकेचा उद्देश भारतातील हिंसावादी संप्रदाय व त्याच विचाराच्या प्रभावाखाली येवू पहाणाऱ्या द. अफ्रिकेतील समुहाला उत्तर देणे हा होता.[७] भारताच्या दुःखावर हिंसा हा उपाय गांधीजीना मान्य नव्हता. भारताची संस्कृती पाहता स्वसंरक्षणासाठी किंवा स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी वेगळ्या व उच्च प्रतीच्या शस्त्रांची गरज त्यांना वाटत होती. द.अफ्रिकेतील सत्याग्रहाच्या प्रयोगाला या वेळी जेमतेम केवळ दोन वर्ष झाली होती. परंतु या मार्गाबद्दल गांधीना प्रचंड आत्मविश्वास व खात्री वाटत होती.[८]

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon
PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524
Scanned with CamScanner

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (ISSN 2349-638x) Impact Factor 6.293 Peer Reviewed Journal www.aiirjournal.com | Special Issue No.69

'हिंद-स्वराज्य'ची भाषा वेधक आणि स्पष्ट आहे. तिच्यात तीव्रता, उग्रता, आवेग, आवेश आहे. तरीही, लेखनात साधेपणा आहे.साधेपणा हेच भाषेचे सौंदर्य आहे. विचार आणि भावना सच्चेपणाने वाचकापर्यंत पोहचविण्याची त्यात क्षमता आहे. हिंद-स्वराज्याच्या पाना-पानांत राष्ट्रहिताची तळमळ आहे. गांधीजींनी आपली भूमिका तर्कबुद्धीने समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. यापेक्षाही महत्त्वाची बाब म्हणजे ही भाषा मानवी मनाला, हृदयाला स्पर्शून जाते. मनुष्य जातीला विनाशापासून सर्वनाशापासून वाचविण्याची एका महामानवाची धडपड, अस्वस्थता त्यातून जाणवते. या अस्वस्थतेचा स्पर्श झाला तरच हिंद-स्वराज्याचे मर्म लक्षात येईल. वर्तमान परिस्थितीत राष्ट्रहितासाठी त्यांचे हे विचार अत्यंत महत्त्वाचे आहेत.

गांधीजी १९१५ साली भारतात आले. त्यानंतरच्या काळात या पुस्तिकेकडे कांहीसे दुर्लक्षच झाले. ज्यांना गांधींचे प्रतिगामीत्व, कालबाह्यत्व त्यांची अवैज्ञानिक व अडाणी भूमिका लोकासमोर मांडावयाची होती त्यांनी मात्र या पुस्तिकेचा वापर करून गांधीची प्रतिमा मलिन करण्याचा प्रयत्न केला.[९] गांधीजीच्या अनुयायांनी मात्र या पुस्तिकेला अज्ञातात टाकणे श्रेयस्कर मानले. कारण त्यांना या पुस्तिकेमुळे सामान्यव्यक्ती गांधी विरोधक बनेल अशी भिती वाटली.[१०] आज ७२ वर्षानंतर मात्र 'हिंद-स्वराज्य' ही पुस्तिका पाश्चात्य संस्कृतीचे पायाभूत खंडण स्पष्टपणे करते. किंबहुना पाश्चात्य संस्कृतीचे केलेले सरळ-सरळ खंडन हा हिंद-स्वराज्याचा गाभा आहे. असे म्हणायला हरकत नसावी. भारताने आणि साऱ्या जगाने भविष्यात कोणती वाट धरावी, कोणत्या मुल्यांवर आदर्श मानवी जीवनाची निर्मिती करावी या बाबत मार्गदर्शन करण्याची नवविचार, प्रेरणा देण्याचे सामर्थ्य या पुस्तिकेत आहे. त्यामूळे नवतरूणांनी व येणाऱ्या भावी पिढ्यांनी याच्यावर चिंतन करण्याची आवश्यकता आहे असे मला वाटते.

गांधीजीनी भारताच्या दुरावस्थेची कारणे कोणती या बाबतही बरेच चिंतन केले. आपण इंग्रजांचे गुलाम का झालो? या करीता आपले कोणते दोष, दुर्गुण जबाबदार आहेत याचीही चर्चा केली आहे. आपली, संघर्ष, भेदभाव, जातीयता इत्यादी दुर्गुणाबरोबरच ब्रिटीशांनी पद्धतशीरपणे आपणास स्वसामर्थ्याचा विसर पडेल याची काळजी घेतली. पाश्चात्य सभ्यता ही आपल्यापेक्षा श्रेष्ठ आहे हा भ्रम आपण स्विकारला आहे. वास्तविक पाश्चात्य सभ्यतेमधून व्यक्तिगत व सामाजिक जीवनात हिंसा, क्रौर्य, लुबाडणूक, पिळवणूक, खोटारडेपणा याचाच प्रत्यय येतो. औद्योगिक क्रांतीनंतर यात भरच पडत गेली. औद्योगिक क्रांतीमधून विकसित झालेली कारखानदारी समान्यांचे शोषण करणारी ठरत होती. त्यामूळे मानवी जीवन विकृत व कुरूप बनले होते. मानवाची पशूप्रमाणे पिळवणूक केली जात असे. यास गांधीजीचा विरोध होता. गांधीना रोजगार, प्रतिष्ठा, माणूसकी, स्वास्थ्य (आरोग्य) स्वातंत्र्य महत्त्वाचे वाटत होते. मानवी प्रतिष्ठेचा बळी घेणारी यंत्रव्यवस्था त्यांना मान्य नव्हती. सर्वांना काम देवू शकणारे, प्रतिष्ठा देणारे, लोकांचे व देशाचे स्वातंत्र्य अथवा स्वराज्य राखणारे पर्यावरणस्नेही, नितीसंपन्न तंत्रविज्ञान गांधीना हवे होते. तंत्रवैज्ञानिक परावलंबित्व त्यांना मान्य नव्हते.[११]

आधुनिक सभ्यता ही 'ययाती सभ्यता' सिद्ध झाली आहे. ती केवळ आपल्या वाट्याचीच नव्हे तर येणाऱ्या कित्येक पिढ्यांच्या वाट्याची नैसर्गिक साधनसंपत्ती हडप करीत आहे.[१२] यामूळे संपूर्ण सृष्टीचेच अस्तित्व संकटात आले आहे. स्वतःला प्रगत समजणारा समाज साध्या निसर्ग नियमाचे पालन करत नाही. निसर्गाला गुलाम बनवण्याचे स्वप्न तो पहातो आहे. यातच मानव समुहाचा विनाश दडला आहे, पण मानव 'अंधी-दौड' मध्ये सहभागी होवून स्वतःलाच संपवणार की काय, अशी भिती आता वाटू लागली आहे. अंदाधूंद औद्योगिकरणाने, बकाल शहरे व उदास खेडी आपण निर्माण केली आहेत. यातून विविध समस्या निर्माण होत आहेत. मनुष्याची संवेदना बोथट होत चालली आहे. त्याचे अमानवी करण, तूटलेपण वाढते आहे. मानवाने हजारो वर्षाच्या वाटचालीत जमवलेले सांस्कृतिक, अध्यात्मिक आणि मानवीय संचित, शहाणपण आपण आपल्याच हाताने नष्ट करत आहोत. याची जाणीव आता संवेदनशील मनांना होवू लागली आहे. ग्रेटा थुनबर्ग, मलाला युसूफझाई ही त्यांची प्रतिके आहेत. या सर्वांनी जो मार्ग स्विकारला आहे तो गांधीचा मार्ग आहे. हाच मार्ग सर्वांच्या हिताचा आहे.

गांधी म्हणत भारत हा सर्वाधिक प्रिय देश आहे. तो केवळ माझा देश म्हणून नव्हे तर कोणत्याही अत्युत्कट महत्त्वाकांक्षी व्यक्तीला आत्मविकासाकरिता जेजे हवे ते सर्व भारतात उपलब्ध आहे.[१३] मुलतः भारत ही भोगभूमी नसून कर्मभूमी आहे. साऱ्या दुनियेला देण्याजोगा त्याच्या जवळ संदेश आहे, असा माझा दृढ विश्वास आहे. त्याला युरोपचे अंधानुकरण करण्याची गरज नाही.'अहिंसेचया सहाय्याने भारताने संपूर्ण जगाच्या वतीने शांतिदूताचे काम केलेले मला अतिशय आवडेल.'[१४]

गांधीजी ग्रामीण, स्वयंपूर्ण, समृद्ध भारताचे स्वप्न पाहिले होते. त्या स्वप्नांची राखरांगोळीकरण्याचेच पाप आपण गेली ७०-७२ वर्षापासून करीत आलो आहोत. आज आपणास त्याची जाणीव होवू लागली आहे. मात्र अद्यापही आपली चूक समजून बदलाची तयारी आपण करतो आहोत असे दिसत नाही. भारत सात लक्ष खेड्यातून वसलेला देश आहे. 'भारताचा विकास म्हणजे' खेड्यांचा विकास हीच त्यांची संकल्पना असायची. गांधीना खेड्याचे शहरीकरण मात्र अपेक्षित नव्हते. गांधीच्या मते 'शहरे ही एक परोपजीवी रचना असते. तिला हवं वगळून्य सर्व कांही बाहेरून पुरवावे लागते. पाणी, अन्न , वस्त्र, इमारती, रस्त्यासाठीचा कच्चा माल, लाकूड, धातू, उर्जा इत्यादी सर्व कांही आणि अशी शहरे मग स्वाभाविकपणेच ग्रामीण भाग, आदिवासी बहुलभाग, वने यांचे शोषण करतच मोठी होतात व जगतात.

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon. Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon, Dist. Latur

खेड्यातील सर्व दौलत ते धुवून नेतात. खेड्यांचे शहरांनी केलेले शोषण हाही एक संघटीत हिंसेचाच प्रकार आहे.[१५] शहराचे जीवन आकर्षित करणारे असल्याने, त्याच्याकडे खेड्यातील युवक-युवती धाव घेतात. खेड्यांचा 'Push' आणि शहरांचा 'Pull' या प्रेरणा एकाच दिशेने काम करणाऱ्या प्रेरणा आहेत.[१६] त्याचा एकत्रित परिणाम म्हणून खेडी ओस पडत आहेत आणि शहरे खऱ्या अर्थाने विकसित न होता केवळ फुगत आहेत.

गांधीना कर्तव्यपालनावर भर देणारी, नितीनुसार आचरण करणारी, मन व इंद्रियावर काबू ठेवणारी भारतीय संस्कृती अपेक्षित होती. सर्व मानवजातीनेही आता याच विचारांच्या मार्गाने वालचाल करून शास्वत विकास साध्य करावा. निसर्गाचे कमीत कमी शोषण करून निसर्गाबरोबरच मानवी जीवन फुलावे, बहरत जावे अशी गांधीजींची इच्छा होती.

निष्कर्ष :-

१. भारतीय संस्कृतीमध्ये अंगभूत असलेले अहिंसा व सत्याग्रहाचे तत्वज्ञान सामाजिक, राजकीय व आर्थिक जीवनातही उपयुक्त ठरते याचे प्रात्यक्षिकासह उदाहरण त्यांनी यशस्वीरित्या घालून दिले.
२. चांगल्या परिणामासाठी चांगली साधने हवीत. अशुद्ध साधनांचा वापर करून चांगले परीणाम प्राप्त होणार नाहीत म्हणून साध्य साधन सूचितेवर त्यांनी भर दिला.
३. पाश्चात्य संस्कृती कितीही प्रभावी वाटत असली तरी अंतिमतः ती मानव जातीच्या विनाशास कारण ठरणार आहे. त्यागावर आधारित भारतीय संस्कृतीच जगाला आदर्श जीवनमार्गदाखवेल हा विश्वास गांधीनी अत्यंत प्रभावीपणे मांडला. ७२ वर्षानंतर त्याचा प्रत्यय येत आहे.
४. औद्योगिक संस्कृती ही 'ययाती संस्कृती' बनली आहे. येणाऱ्या कित्येक पिढ्यांच्या वाट्याची नैसर्गिक साधन संपत्ती ती हडप करीत आहे. याचे दुष्परीणाम म्हणून ग्लोबल वार्मिग, ओझोन पटलाचा ऱ्हास, पाणी, जमीन, हवा यांचे प्रदुषण, पर्यावरणाचे वाढते विषारीकरण, इत्यादी भयानक समस्या तिने निर्माण केल्या आहेत.
५. शहरीकरणाने मानवाचे कल्याण होणार नाही. भारताला खेड्यांनीच घडवले व टिकवले आहे.
६. यंत्राचा सुयोग्य वापर करण्यात यावा. मानवाचे कष्टप्रद श्रम. कमी व्हावेत पण बेरोजगारी निर्माण होवू नये.
७. अखिल मानव जातीमध्ये प्रेमभावना विकसित व्हावी.

संदर्भ :-

१. गांधीजी, हिंद-स्वराज, परंधाम प्रकाशन, पवनार, नववी आवृत्ती, जानेवारी २०१७, पृ.०३
२. गांधीजी, हिंद-स्वराज, चा संदेश या प्रस्तावना विभागासह, परंधाम प्रकाशन, पवनार, २००७, पृ.०८.
३. गांधीजी, उपरोक्त, पृ. २४
४. गांधीजी, उपरोक्त, पृ. २४
५. गांधीजी, उपरोक्त, पृ. २४
६. गांधीजी, उपरोक्त, पृ. २४
७. गांधीजी, हिंद-स्वराज, परंधाम प्रकाशन, पवनार, नववी आवृत्ती, जानेवारी २०१७, पृ.०३
८. गांधीजी, उपरोक्त, पृ. ०३-०४.
९. गांधीजी, हिंद-स्वराज, चा संदेश या प्रस्तावना विभागासह, परंधाम प्रकाशन, पवनार, २००७, पृ.०६.
१०. गांधीजी, उपरोक्त, पृ. ०७.
११. गांधीजी, उपरोक्त, पृ. १८
१२. गांधीजी, उपरोक्त, पृ. ३७
१३. गांधी मोहनदास करमचंद, माझ्या स्वप्नातील भारत, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, तिसरी आवृत्ती, २०१२, पृ.०७.
१४. गांधी मो.क., उपरोक्त, पृ.०७-०८.
१५. कुलकर्णी दिलीप (संपादक), गांधी : उद्यासाठी, राजहंस प्रकाशन, जानेवारी २०१९, पृ. २३७.
१६. कुलकर्णी दिलीप (संपादक) उपरोक्त, पृ.२३८.

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

Proceedings Book

ISSN : 2349-638X
Impact Factor : 6.293

Shri Swami Vivekanand Bahu-Uddeshiya Vikas Mandal's

SHIVJAGRUTI SENIOR COLLEGE, NALEGAON

Gandhi Adhyasan Kendra

In Collaboration with

ICSSR Mumbai, GRF Jalgaon & SRTMU, Nanded

Indian Council of Social Science Research

Gandhi Research Foundation

One Day Interdisciplinary National Seminar on

The Relevance of Mahatma Gandhi's Thoughts in the 21st Century

4th March 2020

: Organiser :

Principal Dr. Sanjay Waghmare

: Convener :

Dr. Omshiva Ligade

: Editor :

Prof. Amol Pagar

: Co-Editor :

Dr. Lahu Waghmare
Dr. Vinod Sonwane
Dr. Balaji Bhure

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

Committee

Organizing Committee :

Dr. Sanjay D. Waghmare (Principal)
Dr. Omshiva V. Ligade (Convener)
Mr. Amol A. Pagar (Co-Convener)

Dr. Arvind Kadam	Dr. Chandrashekhar Dhole
Mr. Ramrao Chavan	Dr. Jayshri Bhave
Dr. Balaji Digole	Dr. Kailas Palne
Dr. Balaji Bhure	Dr. Lahu Waghmare
Dr. Vinod Sonwane	Smt. Madhubala Hudge
Mr. Rajabhau Mane	Mr. Santosh Walgaonkar
Mr. Pradeep Lanjile	Mr. Vijaykumar Tondare
Mr. Nilkanth Bolegave	Mr. Rahuldev Kadam
Mr. Pundlik Jadhav	Mr. Shivkumar Hinde
Mr. Santosh Hudge	Mr. Vilas Kudmate
Mr. Satling Gound	Mr. Sandip Bunde
Mr. Ramesh Kulkarni	Mr. Vinod Saraf
Mr. Shyam Kamble	Mr. Bhimrao Suryawanshi
Mr. Rushikesh Shirure	Mr. Shivaji Shirure

Our Patrons :

Hon. Madhavraoji B. Patil
(Founder President, Shivjagruti Sr. College, Nalegaon)
Hon. Babruwanji Jadhav
(President, S. S. V. B. U. Vikas Mandal, Nalegaon)
Hon. Vishwanathji Satalkar
(Secretary, S. S. V. B. U. Vikas Mandal, Nalegaon)

National Advisory Board

Dr. John Chelladurai (Dean Academic, GRF, Jalgaon)
Dr. Sudarshan Ayyangar (Former VC, Gujrat Vidyapith)
Dr. K. B. Patil (Former VC, KBCNMU, Jalgaon)
Dr. B. Shivraju (Vice President, KGSN Bangalore)
Dr. Gita Dharampal (Dean, Research, GRF, Jalgaon)
Dr. Anil Singare (Professor, SJ College, Gangakhed)
Dr. Ravishankarkumar Choudhari (Bihar)
Mr. Ajay Kate (Vice Principal, B.P. Arts College, Chalisgaon)
Mr. Shashikant Bhamre (HOD in Eco., B.P. Arts College, Chalisgaon)
Dr. Somnath Rode (Latur)
Dr. Shriram Jadhav (Aurangabad)
Mr. Sandipan Badgire (Latur)
Mr. Shyam Agale (Latur)

And all Teaching and Non-Teaching Staff of College

© Convener Of this Seminar

All rights reserved. No part of this publication can be reproduced, stored or transmitted in any form or by any Mea Electronic as Mechanical, including Photocopy, Micro-filming and recording or by any information Storage and retrie System without the Proper Permission in writing of copyright owners. The opinions expressed in the articles by the Auth and contributors are their own and the Chief Editor assumes no responsibility for the same.

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in form.

ISSN : 2349-638x

Special Issue No.69 Published by:

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Peer Review and Indexed Journal
Impact Factor 6.293
Website : www.aiirjournal.com
Chief Editor - Pramod P. Tandale

SHIVJAGRUTI SR. C... OFFIC... Nalegaon, Dist. Latur

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

C-19-20-32

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (ISSN 2349-638x)
Impact Factor 6.293 Peer Reviewed Journal www.aiirjournal.com
Special Issue No.69

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon, Dist. Latur

Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
1.	डॉ. सर्जेराव शिंदे	एकादश व्रत आणि महात्मा गांधी	1
2.	Dr. Abida Begum	Usefulness Of Gandhian Principals For New Generation	4
3.	Mr. Bhujang Ramrao Bobade	Globalization and Insight of Gandhi's Thoughts	7
4.	Dr. Amita Valmiki	Gandhi on Minority Issues	10
5.	Dr.Syed Nisar Karim	The Immortal Thoughts Of Mahatma Gandhi Applicable In 21st Century	13
6	Devyani M. Nimbalkar	Relevance Of Gandhian Management	15
7	Dr. Vinod Sidram Sonwane	A Critical Study of Mahatma Gandhi and Dr. B. R. Ambedkar's Role in Poona Pact	19
8	Dr. B.K. Shep	Assessment On: Swachh Bharat Task- Necessity, Purpose And Hazardless In India	22
9	R. R. Borse	The Reflection of Gandhian Ideology: A Study of Raja Rao's Kanthapura	24
10	डॉ. अरविंद वसंतराव कदम	महात्मा गांधीजींचे पर्यावरणासंबंधीचे विचार	27
11	डॉ. हरिश्चंद्र जनार्दन चौधरी	महात्मा गांधी आणि सर्वोदय	29
12	डॉ.शिवाजी वाघमोडे	भारत छोडो आंदोलनामागील महात्मा गांधींची आग्रही भूमिका	31
13	प्रा. अमोल अरुण पगार	महात्मा गांधींचे अर्थशास्त्र : एक अन्वयार्थ	34
14	डॉ. बालाजी श्रीपती भुरे	21वीं सदी में महात्मा गांधी के विचारों की प्रासंगिकता	36
15	डॉ. उर्मिला धूत	गांधीवाद की पार्श्वभूमि: सत्य और अहिंसा	42
16	डॉ. जयदेवी पवार	महात्मा गांधीजी आणि संगीत	45
17	डॉ. के.जे. जानअहेमद	गांधीवादी विचारधारा और उसकी प्रासंगिकता	48
18	प्रा. निळकंठ शिवाजी बोळेगावे	गांधीजींनी पाहिलेला स्वप्नातील भारत	50
19	प्रा. सौ. माधुरी गोविंद गिरी	महात्मा गांधी यांचे शिक्षणविषयक विचार	53
20	डॉ. प्रकर्ष सुभाषराव देशमुख	महात्मा गांधीचे स्त्रिवादी विचार	56
21	डॉ. बी.एस. लासुरे	महात्मा गांधीजीच्या शिक्षणविषयक विचारधारेचे अध्ययन	60

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon, Dist. Latur

A Critical Study of Mahatma Gandhi and Dr. B. R. Ambedkar's Role in Poona Pact

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon, Dist. Latur

Dr. Vinod Sidram Sonwane,
Head, Dept. of English,
Shivjagruti Senior College, Nalegaon
Tq. Chakur, Dist. Latur.

Introduction:

Mohandas Karamchand Gandhi, popularly known as Mahatma Gandhi, became the leader of India's Independence Movement after the death of Lokmanya Bal Gangadhar Tilak due to his principles such as truth, Satyagraha, justice, and non-violence. Along with political activities, he was also involved in social activities like Eradication of Untouchability. But he is criticized by Dr. B.R. Ambedkar, the leader of the backward castes and the Architect of the Indian Constitution for doing injustice through Poona Pact with the rights of backward castes which were given by the British government. During the Poona pact, both the leaders were fighting for the interests and rights of their people. This research paper tries to find out the role of Mahatma Gandhi and Dr. B.R. Ambedkar in the Poona Pact.

The History of Poona Pact:

Poona pact is one of the important political events in the history of India. This pact was done between Dr. B.R. Ambedkar and Mahatma Gandhi. In fact, this pact is related to the Simon Commission. This Commission recommended some solutions regarding the leadership of India after independence. It also suggested the election methods during the three Round Table Conferences which were conducted in London. Dr B.R. Ambedkar was present for these Round Table conferences as the leader of the backward castes of India but the Congress Party boycotted the first Round Table Conference. In the first Round table conference, Dr. B.R. Ambedkar firmly announced that the congress is the Hindu party and it has no interest in the upliftment of the backward castes in India. So he suggested to form the constitution and the Government of the backward castes after independence.

In the first Round Table Conference, Dr. B.R. Ambedkar terribly attacked on British government and the Congress Party regarding the worst situation of the backward castes of India. All the leading newspapers of that time paid attention towards the speech delivered by Dr. B.R. Ambedkar in the Round Table conference. So Mahatma Gandhi also decided to take part in the second conference to represent the Hindus of India. Though Dr. B.R. Ambedkar was not feeling well, he decided to attend Second Round Table conference for the development and to achieve the rights of the the backward castes in India. Due to the proper presentation of Dr. B.R. Ambedkar in the Round Table conference, the British Government decided to give Communal Award to Dr. B.R. Ambedkar. Due to this decision of the British government, separate identity of dalits was accepted.

Due to the Communal Award, the dalits got two rights. They got the right to vote in the joint election as well as in the separate election. Due to this special right, the dalits voters had an opportunity to vote for both- the dalit and general candidate. It means the general candidate was depend upon the votes of the dalit voters but the the dalit candidate was only depend upon the dalit votes to elect. Mahatma Gandhi did not like this provision. He thought that the dalit voters are getting more rights than the upper caste Hindu voters. So he decided to go on **'Fast Unto Death'** to protest against this provision. The leading newspaper of that time published the news as, "Gandhi's Firm Resolve to Fast Unto Death". Here, one fact must be noted that seperate constituencies were given to Muslims, Shiks and Christians by Mcdonald but Gandhiji never opposed it. As Mahatma Gandhi was the national leader of the Congress Party and Independence movement, the media was in the favour of him. Many followers of Mahatma Gandhi wrote the letters to Dr. Ambedkar by their blood. For them Dr. Ambedkar was *Deshdrohi*. They even wanted to prove Dr. Ambedkar as the villain in this situation because they believed that Mahatma Gandhi is not opposed to the interests of the dalits because he had also made many efforts to eradicate the untouchability. Arundhati Roy believes, "Though Gandhi was an admirer of the caste system, he believed that there should be no hierarchy between castes; that all castes should be considered equal, and that the avarna castes, the anti-shudras should be brought into the varna system". (Roy,

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524.

Scanned with CamScanner

2019). This view of Gandhi's follower was true to some extent but it does not mean that Dr. Ambedkar was a villain.

In this situation, both the leaders were firm on their decision. Dr. Ambedkar thought that Ganghiji was doing injustice with the backward castes and on the other hand Gandhi said that he was helpless for taking the side of the upper caste people. In short, during this fast of Mahatma Gandhi there was great pressure on Dr. B.R. Ambedkar. Gandhi's health was decreasing due to low blood pressure. Everyone wanted to save the life of the Mahatma. In this situation the Hindu friends of Dr. B.R. Ambedkar also took the side of Mahatma Gandhi and they tried to convince Dr. B.R. Ambedkar to accept the demands of Mahatma Gandhi. All the followers of Mahatma Gandhi were worried about the health and life of him. Mahatma Gandhi's wife Kasturba Gandhi was also worried. Anyhow she had to save the life of her husband. So she decided to go to Dr. B.R. Ambedkar's residence along with Sarojini Naidu to beg the life of her husband. When Kasturba Gandhi came to Dr. B.R. Ambedkar's residence in Dadar to beg the life of Mahatma Gandhi, Ramabai, the wife of Dr. B.R. Ambedkar, also requested him to save the life of Mahatma Gandhi and also suggested to find a proper solution which can save the life of Mahatma Gandhi and can give the equal rights and justice to the backward castes. In this way, there was great pressure on Dr. B.R. Ambedkar to save the life of Mahatma Gandhi and at the same time to save the rights of the backward castes.

The Poona Pact:

At last Dr. B.R. Ambedkar decided to sign on the Poona Pact but on some conditions. For him the life of Mahatma Gandhi was important but at the same time he was not ready to leave the rights of the backward castes. At that time, the pact was made between Mahatma Gandhi and Dr. B. R. Ambedkar regarding the rights of the upper caste Hindus and backward castes in election and distribution of constituencies. This pact is popularly known as **Poona Pact**. It was made on 24 September 1932 at Yerwada Central Jail in Poona, India (Wikipedia). It was signed by both the sides. Dr. B. R. Ambedkar signed this pact unhappily because he was very much disappointed at that moment. He knew that he was not doing well for the rights of the backward castes. He had no option and there was great pressure on him to save the life of the Mahatma. In this regard Mr. Christophe Jafferelot examines, "Ultimately, the struggle between Gandhi and Ambedkar ended with the former's victory: while the social status quo was not totally preserved, the politicisation of untouchables by means of a seperate electorate had been defused. Gandhi's single success was the Poona Pact, which was to have serious consequences". (Jaffrelot, 2005). In this pact, it was decided to give two types of reservations to the backward castes. The first reservation was the **Political Reservation** and it was temporary. Dr. Ambedkar wanted this reservation for 15 years but Gandhiji was not ready. He offered 5 years political reservation. As there was disagreement of both the leaders on this issue, Dr. Ambedkar left this issue and decided to sign the pact. The second reservation was in the field of **Jobs and Education** and it was permanent reservation. This reservation has proved really fruitful for the development of the backward castes in India. Many people of the backward castes have got education and jobs and they are living the happy life only due to this reservation. It means due to the Poona Pact some special rights given to the backward castes were destroyed but due to the reservation policy of Dr. B.R. Ambedkar, the backward castes in India have got an opportunity to uplift their own lives. The backward castes have got the representation in the politics as well as in the education and jobs and for all these things the credit, no doubt, goes to Dr. B.R. Ambedkar.

During this pact, Mahatma Gandhi had promised to devote his entire life for eradication of untouchability. But unfortunately, after the Poona Pact the provisions were not strictly followed by Mahatma Gandhi and his followers. Dr. B.R. Ambedkar did not like the dual policy and character of Mahatma Gandhi. He became very nervous and unfolded the dual policy of Mahatma Gandhi and the Congress Party in his popular book **"What Gandhi and Congress Have Done to the Untouchables?" in** 1944. In this ragard Raja Vundru rightly remarks, "Ambedkar catapulted to greater prominence by repeatedly exposing the regressive mindset of the high caste leaders of the congress who claimed to be reforming the society including Gandhi when it came to agreeing for a share in the representation in political bodies" (Vundru, 2017). The followers of Mahatma Gandhi and Congress Party burnt the effigy of Dr. B.R. Ambedkar. The media also criticized Dr. Ambedkar for his views in this book. Some followers of Mahatma Gandhi and Congress Party attacked on Dr. Ambedkar's Bharat Bhushan press and set it on fire at 4:00 a.m. in the morning when Dr. B. R. Ambedkar was

SHIVJAGRUTI SR. COLLEGE OFFICE Nalegaon, Dist. Latur
PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner

OFFICE
SHIVJAGRUTI COLLEGE Nalegaon, Dist.

in Delhi. Due to this protest of the followers of Mahatma Gandhi and Congressmen, the landlord of Bharat Bhushan press ordered Dr. B. R. Ambedkar to vacate the place of printing press. In this way, after the Poona pact also Dr. B. R. Ambedkar had to fight for the rights of the backward castes.

Conclusion:

In the world, India is known as the land of Lord Buddha and Mahatma Gandhi. On the other hand Dr. B.R. Ambedkar is also internationally known as the best scholar and the Architect of Indian Constitution. Both the leaders have done great work for our country. They will be remembered forever for their immense contribution for the nation. Both the leaders were, undoubtedly, great but their ideologies and priorities were different. For Mahatma Gandhi freedom from the British government and to preserve the rights of upper caste Hindus was important but for Dr. B.R. Ambedkar the upliftment of the backward castes was more important. Due to the difference of ideologies and priorities there was clash between Mahatma Gandhi and Dr. B.R. Ambedkar. Both the leaders were firm on their decisions during the Poona Pact. Mahatma Gandhi proved himself more stubborn than Dr. B.R. Ambedkar. On the contrary, Dr. Ambedkar proved himself to be conversant. In this way, Poona Pact is a controversial chapter in the life of Mahatma Gandhi and Dr. B.R. Ambedkar and it has left permanent mark on India's political and social life.

Works Cited

1. Jaffrelot, Christophe. *Dr. Ambedkar and Untouchability: Analyzing and Fighting Caste.*
2. Delhi: Permanent Black, 2005. Print.
3. Roy, Arundhati. *The Doctor and the Saint.* Delhi: Random House India, 2019. Print.
4. Vundru, Raja. *Ambedkar, Gandhi and Patel: The Making of India's Electoral Syatem.*
5. London: Bloomsbury Publishing India Pvt. Ltd.,
6. ______. "Poona Pact". *Wikipedia, the free Encyclopedia.* Wikimedia Foundation, Inc., n.d.
7. Web. 18 Feb 2020.

PRINCIPAL
Shivjagruti Senior College
Nalegaon, Dist. Latur-413524

Scanned with CamScanner